

Экономикалық шолу

**Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі
№4, 2016**

Мазмұны

Ақша-кредит саясаты

- Чернявский Д.О.** Қазақстан Республикасының тоқсандық болжау моделі және оның монетарлық саясат бойынша шешімдер қабылдаудағы рөлі.....3
- Жүмбаев А.М.** ҚР Ұлттық Банкінің ақша-кредит саясатында іскерлік циклдың ай сайынғы үдемелі индикаторын пайдаланудың халықаралық тәжірибесі мен перспективасы.....13
- Мекенбаева К.Б.** Композиттік үдемелі индикатор – іскерлік ахуал мониторингіне және қысқамерзімді болжауға арналған құрал.....21

Проблемалар мен пайымдаулар

- Осипов И.В.** Қазақстан экономикасын долларсыздандыру33
- Сейданов А.А.** Касса айналымы бойынша есептілік көмегімен ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдыруға банктердің араласу тәуекелдерін анықтау.....40
- Серікбаева А.Т.** Дүние жүзіндегі және Қазақстандағы «жасыл» қаржы: дамудың негізгі бағыттары.....45

Мақалалар авторларының ой-пікірлері Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің ұстанымымен бір-біріне сай келмеуі мүмкін

Қазақстан Республикасының тоқсандық болжау моделі және оның монетарлық саясат бойынша шешімдер қабылдаудағы рөлі

Чернявский Д.О. – Зерттеулер және статистика департаменті Макроэкономикалық болжау және мониторинг басқармасының бас маман-талдаушысы.

Экономикалық өзара байланысты құрылымдық деңгейде бағалауға және негізгі макроэкономикалық айнымалылардың ортамерзімді перспективадағы серпінін болжауға мүмкіндік беретін тоқсандық болжау моделі (бұдан әрі – ТБМ) Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің (бұдан әрі – ҚРҰБ) талдау және болжау жүйесінің құрамдас элементтерінің бірі болып табылады. Бұл ретте бұл модельдің ҚРҰБ-ның ішкі және сыртқы экономикалық күйзелістерге қарай әрекеттеріне талдау жасау артықшылығы бар және инфляцияның болжамды деңгейінің негізінде базалық мөлшерлеме бойынша шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Модель Чехия Ұлттық Банкі¹ және ҚРҰБ сарапшыларымен бірлесіп әзірленді. Бұл мақалада модельдеу процесінің негізгі бөліктері берілген және ТБМ-нің монетарлық саясат мәселелері бойынша шешімдер қабылдау процесіндегі рөлі түсіндіріледі.

Бұл модель Қазақстан экономикасы құрылымының жеңілдетілген нұсқасы болып табылады. Модельдің барлық теңдеулері жолақ түрінде, модельдеу нақты айнымалылармен жүргізіледі және айырмашылықтар түрінде қаралады. Бұл инфляцияны қоспағанда, барлық құрауыш бөліктерінің әлеуетті өз мәндерінен ауытқулары² түрінде берілгенін білдіреді. Нақты бизнес циклдар теориясына сәйкес кез келген елдің экономикасы негізгі 4 фазадан өтеді. Өндірістің өсуі мен тұтыну ІЖӨ-нің өсуіне және экономика агенттерінің әл-ауқатының жақсартуына әкелетін өрлеу, содан кейін экономика қызып кету деңгейін жеткеннен кейін, рецессияға ауысып, баяулай бастайды. Жағымсыз экономикалық процестер төменгі шегіне жететін осы фазадан кейін бейімделетін және бизнес белсенділік қайта қалпына келетін экономикалық өрлеу фазасы басталады.

Үрдістерді бөліп көрсету үшін көп шамалы Калман сүзгіші пайдаланылды, оның бір шамалы сүзгіштерден ерекшелігі макроэкономикалық айнымалылардың өзара құрылымдық байланыстарының есепте болуында. Осылайша, ІЖӨ сүзгіден өткізу кезінде пайыздық мөлшерлемелердің, сауда талаптарының, нақты айырбастау бағамының тең мәндері ескеріледі [1].

Бұл теорияны растауда Қазақстанның ерекшелігі жоқ, бұл ретте Қазақстанның бизнес циклы мұнай бағасының циклдарымен қатар жүреді. Халықаралық қаржы дағдарысы кезеңінде 2009 жылы мұнай бағасы құлдыраған кезде ІЖӨ айырмашылығы -5% деңгейінде бағаланды, содан соң мұнай бағасының қайта қалпына келуіне қарай айырмашылық оң аймаққа ауысты және 2013 жылы 2%³ болған жоғарғы шегіне жетті.

Қазақстанда болып жатқан экономикалық процестерді шартты түрде үш блокқа бөлуге болады.

№1 блок – инфляциялық процестер

Инфляциялық процестер ТБМ-де (1-қосымшаға сәйкес, 1-теңдеу) тұтыну бағаларының индексі (бұдан әрі – ТБИ) арқылы құрылады, ол, өз кезегінде, инфляцияның азық-түлік құрауышының және біз көрсетілетін қызметтер инфляциясын жатқызатын азық-

¹ Халықаралық техникалық қолдау көрсету шеңберінде 2014-2016 жылдары модельді қалыптастыруға ХВҚ-дан Чехия Ұлттық Банкінен мамандар Tibor Hledik, Jaromir Tonner, Jakub Rysanek және Karel Musil жұмыс істеді. Автор Чехия ОБ өкілдеріне ҚР-да талдау және болжау моделі жүйесінің негізгі элементтерін енгізгені үшін үлкен ризашылығын білдіреді.

² Пайдаланылатын айнымалылардың әдіснамалық түсіндірулері 2-қосымшада берілген.

³ Қазақстандағы шығарылым айырмашылығының көрсеткішімен толығырақ мынадай жарияланымдардан танысуға болады: Мекенбаева К. Б. «Концепция разрыва выпуска и его оценка по данным опросов предприятий реального сектора экономики», Экономикалық шолу №1, 2016 год; Чернявский Д.О. «Оценка реального индекса денежно-кредитной политики», NBRK – AN – 2016 – 2016 жылғы 1 қараша.

түлікке жатпайтын құрауыштың сараланған мәндерінен тұрады. Бұл құрауыштар ҚР Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті (бұдан әрі – ҰЭМ СК) ұсынған салмақтар бойынша сараланады.

Өз кезегінде, құрауыштар жеке-жеке құрастырылады. Азық-түлік инфляциясы (1-қосымша, 3-формула) өткен кезеңдегі азық-түлікке жатпайтын инфляция іске асырған күтілетін азық-түлік инфляциясының комбинациясы, өткен кезеңдегі ІЖӨ айырмашылығы және азық-түлік инфляциясы⁴ пайдаланылған нақты айырбастау бағамының тең дәрежелі мәннен ауытқуы болып табылады (1-қосымша, 18-теңдеу). Инфляциялық күтулер модельдің өз ішінде қалыптастырылады және барлық экзогенді детерминирлендірілген айнымалылардың функциясын атқарады. Мысалы, мұнай нарығындағы жағымсыз күйзеліс айырбастау бағамының өзгеруі әсердің ауысуы арқылы инфляцияның азық-түлік құрауышын арттырудан басқа инфляциялық күтулердің өсуіне әкеп соғуы мүмкін. Шығарылым арасындағы айырмашылық сұраныс тарапынан инфляциялық не дезинфляциялық қысымды көрсетеді.

Азық-түлікке жатпайтын инфляция қызметтермен бірлесіп (1-қосымша, 2-формула) нақты бағамның Қазақстанның негізгі сауда әріптестерінің (Еуропа, Ресей, Қытай) сараланған инфляциясы арқылы аппроксимирленген азық-түлікке жатпайтын инфляция (1-қосымша, 18-теңдеу) пайдаланыла отырып есептелетінін қоспағанда, осыған ұқсас құрастырылады.

Сонымен қоса әрбір теңдеуде түсіндірмелі айнымалылармен ескерілмейтін күйзелістерді көрсететін айнымалы бар. 2016 жылдың соңындағы құс етіне деген ұсыныстың күйзелісі соңғы кездегі мысал бола алады, ол Қарағанды облысындағы сальмонеллезбен байланысты болған. Түсіндірмелі құрауыштар бұл күйзелісті толық қамти алмаған болар еді, осылайша, ол эпсилон арқылы ұсыныстың күйзелісімен түсіндіріледі.

№2 блок – түпкілікті пайдалану әдісі арқылы ІЖӨ есептеу

*1-формула*да берілген құрауыштар сомасынан тұратын түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ блоктың негізі болып табылады. Үй шаруашылықтарының тұтынуы ІЖӨ құрылымындағы ең үлкен үлесті – 53%-ды құрайды. Екінші орында – негізгі капиталдың жиынтық жинағы 26,4%, содан соң мемлекеттік басқару органдары – 12,3% және таза экспорт көрсеткіші – 4,1%⁵. Одан әрі ішкі тұтыну көрсеткішін алу үшін үй шаруашылықтарының тұтынуы негізгі капиталдың жиынтық жинағына қосылады.

$$Y = C + I + G + NX$$

*1-формула*⁶

мұндағы:

Y – түпкілікті пайдалану әдісімен есептелген ІЖӨ;

C – үй шаруашылықтарының тұтынуы;

G – мемлекеттік басқару органдарының тұтынуы;

I – негізгі капиталдың жиынтық жинағы;

NX – таза экспорт.

ІЖӨ айырмашылықтармен құрастырылады. Әрбір құрауышта өзінің түсіндірмелі айнымалылары бар, олар да айырмашылықтарға өзгертілген (1-қосымша, 4-теңдеу). Модельде екі түрлі жағдайдағы теңдеу – қысқамерзімді және ұзақмерзімді теңдеу берілгенін

⁴ Азық-түлік инфляциясы ретінде Food and Agriculture Organization of the United Nation индексі, атап айтқанда астық бағасының индексі пайдаланылады.

⁵ Бұл салмақтар ҰЭМ СК статистикалық деректеріне сәйкес 2016 жылғы 9 айдың қорытындысы бойынша қалыптасты.

⁶ ҚР ҰЭМ СК ресми сайтындағы Ресми статистикалық ақпарат/Ұлттық шоттар-ықпалдасқан шоттар бөлімінен түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ-ні есептеу әдіснамасымен танысуға болады.

түсіндіріп өткен жөн. Мұндай жағдайларда барлық айырмашылықтар жабылады, яғни нөлге тең болады. Бұл барлық айналыстардың ұзақмерзімді теңдік жағдайында екендігін білдіреді. Осылайша, ІЖӨ-нің әрбір құраушының өз қысқамерзімді және ұзақмерзімді мәні бар, ол жағдайда жүйе тепе-тең күйде болады. Қысқамерзімді тепе-теңдік ұзақмерзімді тепе-теңдік пен инерцияға қарай айқындалады. Калибрлеу нәтижесінде ағымдағы дағдарыс Қазақстан үшін құрылымдық та, циклдық сипатта деген қорытындыға келдік. Бұл Қазақстанда өсу әлеуетінің 6-7%-дан (*мұнай бағасы жоғары болған жылдар*) 3-4%-ға (*мұнай ұсынысы 2015-2017 жылдары әлемдік сұраныстан құрылымдық тұрғыдан асып кеткен кезде*) дейін төмендегенін, сондай-ақ 2015 жылы біз жағымсыз іскерлік цикл фазасына кіргенімізді білдіреді, оның төменгі шегі, біздің бағалауымызша, 2016 жылдың бірінші жартысында өтті⁷.

Ішкі тұтыну

ҚР-дағы ішкі тұтыну айырмашылығының белгілі бір пәрменділігі бар, себебі экономикалық агенттер өздерінің тұтынуы дағдыларын баяу өзгертеді, құрылымы қауіпті күйзелістердің ықпалымен өзгереді, олар үй шаруашылықтарын жинақтау моделіне ауыстыра отырып, нақты кірістерді төмендетеді (1-қосымша, 6-тендеу).

Пәрменділігімен қатар ішкі тұтынуға нақты пайыздық мөлшерлеменің айырмашылығы, біздің жағдайымызда біркүндік РЕПО мөлшерлемесі ықпал етеді. Нақты бейтарап мөлшерлеме 4% деңгейінде айқындалды, бұл тұтастай алғанда ҚР-ның экономикалық өсуінің ұзақмерзімді әлеуетімен үйлеседі. Оң айырмашылық кредиттік белсенділікке кедергі келтіретін және, соның салдарынан, ішкі тұтынуға кедергі келтіретін фактор бола отырып, РЕПО мөлшерлемесінің ағымдағы деңгейінің бейтарап мәннен жоғары екендігін білдіреді. Нақты пайыздық мөлшерлемеде теріс айырмашылық болған жағдайда барлығы керісінше болады. ҚР-дағы долларланудың жоғары деңгейі және әлсіз пайыздық арна бұл әсерді маңызды әсер ретінде түсіндіруге мүмкіндік бермейді.

Мұнай бағасының айырмашылығы ішкі тұтынуға айтарлықтай күшті ықпал етеді. Мұнай бағасының циклдары ішкі экономикалық белсенділік үшін айқындаушы болып табылады, бұл ретте мұнай бағасының әлеуеттен төмен құлдырауы тұтынудың 2 тоқсаннан кейін төмендеуіне әкеледі.

Мұнай бағасының күйзелісін теңестіру үшін қазақстандық билік көбіне Ұлттық қордан трансферттерді ұлғайту арқылы экономиканың белсенділігін қарсы циклдық ынталандыруға жүгінеді. Ол 3 тоқсаннан кейін ішкі тұтынуға ықпал етеді.

Эпсилон түріндегі күйзеліс ішкі тұтынудың айырмашылығын тенеудің түсіндірмелі бөлігіне кірмеген факторлардан тұрады.

Мемлекеттік тұтыну

Мемлекеттік тұтынудың айырмашылығы мемлекеттің тұтыну пәрменінен және мұнай бағасының айырмашылығынан болатын функцияны білдіреді (1-қосымша, 9-тендеу). Мұнай бағасының жоғары болуы әлеуметтік міндеттемелердің өсуіне мүмкіндік беретін мұнай долларының елге әкелуін туындатады. Экономиканың нақты секторы да жағымды жағынан алғанда мұнай бағасына тәуелді, бұл ірі және орташа кәсіпорындардан салық түсімінің түсуі бөлігінде республикалық бюджеттің кірісі бөлігінің өсуіне де әсер етеді.

Экспорт

Экспорттың әлеуеттен ауытқуы – бұл нақты тиімді айырбастау бағамының алшақтығынан, сыртқы сұраныстың алшақтығынан функция (1-қосымша, 7-тендеу).

Егер нақты айырбастау бағамы өзінің тепе-тең мәннен жоғары болса, бұл экспортқа бағдарланған мұнай емес тауар өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігінің өсуіне апарды, дегенмен, мұнай емес экспорт үлесінің аз екенін ескергенде, бұл әсер шамалы. Сыртқы сұраныс – нақты өсу тұрғысынан маңызды фактор. Қазақстанның экспорт өнімдерінің бағасы өзгерген және оларға тұрақты сұраныс болған кезде нақты экспорт өзгеріссіз қалады. Өз

⁷ Іскерлік циклдың және экономикалық өсудің күтулері бойынша соңғы баға 2016 жылғы 3-тоқсандағы «Инфляция шолуында» бар.

кезегінде, сауда әріптестері елдерінде экономикалық өсу қарқынының төмендеуі нақты экспорттың қысқаруына апарды, бұл сыртқы сұраныс алшақтығы арқылы көрсетілген (Еуропа, Ресей, Қытай).

Импорт

Импорт ішкі тұтырудан функция болып табылады. Қазақстан «голландтық ауруға» [2] шалдыққан, мұнайдан басқа секторлар нашар дамыған, сондықтан инвестициялық, сондай-ақ тұтынушылық тауарларға көп тәуелді. Бұл экономикалық өсуді ынталандыруға арналған кез келген әрекет бейрезиденттердің қызметтері, өнімі не импорттық жабдығы үшін қаражаттың шетелге әкетілуіне тап болатынын білдіреді.

№3 блок – монетарлық саясат

Бұл блок монетарлық саясаттың 1,2-блоктарының макроэкономикалық айнымалы мәндеріне жауап қатуларын көрсетеді.

Атап айтқанда, айырбастау бағамының теңдеуі оның сауда балансынан іргелі тәуелділігін болжайды. Мұнай бағасының төмендеуінен болатын сауда жағдайының нашарлауы елдің сауда балансының нашарлауына және, салдары ретінде, теңгенің номиналдық айырбастау бағамының әлсіреуіне апарды (1-қосымша, 11а теңдеуі).

Айырбастау бағамының екінші теңдеуі оны сауда балансының функциясы, сондай-ақ пайыздық мөлшерлеменің жабылмаған пара-парлығы және сыйлықақы тәуекелі ретінде сипаттайды. Егер қысқамерзімді кезеңде ішкі пайыздық мөлшерлеме сыртқыдан жоғары болса, бұл айырбастау бағамының нығаюына апаратын болады және, керісінше. Елдік тәуекел-сыйлықақы өскен кезде теңге, қазақстандық активтерге салымдардың тәуекелін көрсете отырып, девальвацияға ұшырайды (1-қосымша, 11а теңдеуі).

Қазақстанда капиталдың төмен мобильділігін (*нағыз түсіндірме бойынша капиталдың мобильділігі ретінде капитал қозғалысына қандай да бір шектеулердің жоқтығын және инвесторлардың тәуекелге енjarлығын болжайды* [3]) (ρ коэффициенті) болжай отырып, осы теңдеулерді саралағанда, сауда балансы арқылы күшті іргелі фактор айырбастау бағамының өзгерістерін 90% көрсететіндей амалға сараптамалық жолмен жетеміз. Өз кезегінде, пайыздық мөлшерлеменің жабылмаған пара-парлығының әлсіз әсері оның теңгенің баға қалыптасуына салыстырмалы төмен ықпал етуін түсіндіреді.

Сондай-ақ, таргеттелетін пайыздық мөлшерлеме екі теңдеуге бөлінеді. Бірінші теңдеу айырбастау бағамының өзгеруіне және пайыздық мөлшерлеменің тепе-тең мәніне қысқамерзімді пайыздық мөлшерлеменің негізгі іс-қимылын көрсетеді. Теңге құнсызданған кезде теңгедегі активтердің тартымдылығын қамтамасыз ету үшін пайыздық мөлшерлеменің тиісті өсуі болады. Бұл теңгеге алыпсатарлық қысымды төмендетеді және айырбастау бағамының тұрақтануына ықпал етеді (1-қосымша, 14а теңдеуі).

Екінші теңдеу – күтілетін инфляцияның 4 тоқсаннан кейін ортамерзімді мақсаттан ауытқуымен, шығарылым алшақтығының ағымдағы деңгейімен және тепе-тең нақты пайыздық мөлшерлеме мен инфляция бойынша мақсаттың сомасы (1-қосымша, 14b теңдеуі) болып табылатын тепе-тең пайыздық мөлшерлемені қайта құрылған Тэйлор қағидасы [4].

Капитал мобильділігі төмен болған кезде пайыздық мөлшерлеменің әрекеті көбінесе сауда балансына байланысты болатын айырбастау бағамымен айқындалатын болады. Бұл ретте пайыздық мөлшерлеменің жабылмаған пара-парлығымен көрсетілетін мөлшерлеме мен айырбастау бағамы арасындағы кері байланыс [5] әлсіз, бұл көбінесе өзгермелі айырбастау бағамы режиміндегі қысқа мерзімімен, репрезентативті емес тәуекелсіз кірістілік қысығымен, сондай-ақ жоғары қаржылық долларланумен түсіндіріледі.

Нәтижесінде, ТБМ моделінің ақша-кредит блогының осы ерекшелігі өзгермелі айырбастау бағамына және инфляциялық таргеттеу режиміне Қазақстанның қазіргі кездегі экономикасының ерекшеліктерін ескере отырып, өтуді ескеруге мүмкіндік берді.

Импульстік жауаптар

Модельді және негізгі макроэкономикалық айнымалы мәндерінің арасында өзара байланыстарына қатысты оның сипаттамаларын түсіну үшін негізгі макроэкономикалық

көрсеткіштердің ҚР-дағы экономикалық ахуалға әсер етуі мүмкін ықтимал ішкі және сыртқы күйзелістерге жауап қату мысалдарын келтіреміз. Осы үшін мынадай айнымалы мәндердің бір пайыздық оң күйзелістерін жасаймыз: айырбастау бағамы, мұнайдың бағасы, сыртқы сұраныс, мөлшерлеме. Бұл ретте ІЖӨ-нің, инфляцияның, айырбастау бағамының және пайыздық мөлшерлеменің жауап қатуын көрсетеміз.

Айырбастау бағамының күйзелісі

3-қосымшаның 1-суретіне сәйкес айырбастау бағамының 1%-дық күйзелісінің ел экономикасы үшін әртүрлі бағытталған салдары болады. Мәселен, ІЖӨ-нің өсу қарқыны 2-тоқсанда экспорттың мұнай емес бөлігіне оң әсері салдарынан 0,015 п.т. дейін жылдамдатылады, содан кейін ІЖӨ-нің өсу қарқыны ішкі тұтынудың төмендеуімен өтеледі. Жалпы алғанда, айнымалы мәндер күйзелістен кейін 7-тоқсаннан кейін тепе-теңдікке келеді. Инфляция 0,05 п.т. ауыстыру әсері арқылы өсіп, 2-тоқсанда ең жоғары мәніне жетеді, ал содан кейін бейімделу жүріп, инфляциялық күтулер басылады. Монетарлық саясат тұрғысынан айырбастау бағамының құнсыздануына жауап қату біркүндік РЕПО мөлшерлемесінің 0,1 п.т. өсуі арқылы жүреді. Бұл, бір жағынан, теңгедегі активтерді неғұрлым тартымды етіп, алып-сатарлық белсенділікті басады, екінші жағынан ішкі тұтынуды шамалы тежейді.

Мұнай бағасының күйзелісі

Мұнай бағасының бір пайыздық күйзелісі қысқамерзімді перспективада Қазақстанда экономикалық өсуге оң әсерін тигізеді, бірақ бұл өсу экономиканың нашар әртараптандырылуымен және сұраныстың қомақты бөлігі импортты сіңіретінімен өтеледі. Тұрақты импорттық бағалар аясында сауда жағдайының жақсаруы теңгенің 0,6 п.т. нығаяуына апарды. Инфляция 2-тоқсанда 0,06 п.т. төмендейді. Монетарлық саясаттың жауап қатуы – біркүндік РЕПО мөлшерлемесінің 0,1 п.т. төмендеуі (3-қосымша, 2-сурет).

Сыртқы сұраныс күйзелісі

Бұл күйзеліс макроэкономикалық жағдайдың дамуы тұрғысынан оң болып табылады. ІЖӨ нақты экспорттың өсуі есебінен 0,7 п.т. дейін өседі, ішкі тұтыну импорттың өсуін туындатады, бірақ экспорт одан жоғары деңгейде өседі. Айырбастау бағамы 2,5 п.т. нығаяды, бұл біркүндік РЕПО мөлшерлемесін 2-тоқсанда 0,9 п.т. төмендетуге мүмкіндік береді. Инфляция 3-тоқсанға қарай ең көп дегенде 0,8 п.т. төмендейді (3-қосымша, 3-сурет).

Мөлшерлеме күйзелісі

Біркүндік РЕПО мөлшерлемесі ішкі тұтынудың қысқаруы есебінен ІЖӨ-нің 0,06 п.т. аздап төмендеуіне апарды. Бұл өз жағынан таза экспорт бөлігінде оң әсерін тигізеді және үшінші тоқсанға қарай ІЖӨ-нің өсу қарқыны оң зонада тұрады. Пайыздық мөлшерлемелердің жабылмаған пара-парлығының нашар ықпал етуі есебінен қысқамерзімді кезеңде теңгедегі активтер тартымды болып, 2-тоқсанға қарай айырбастау бағамы 0,35 п.т. нығаяды. Инфляция 3-тоқсанға қарай 0,16 п.т. төмендейді. Жалпы алғанда, модельдің осы пішіні екі маңызды аспектіні ескеруге мүмкіндік береді. Біріншіден, қаржы жүйесі пассивтерінің жоғары долларлануы ескерілді, ол пайыздық арнаның тұтынуға жоғары ықпал етуі жөнінде болжамдауға мүмкіндік бермейді. Екіншіден, пайыздық мөлшерлемелердің жабылмаған пара-парлығының әсері нашарлау, себебі капитал мобильділігі толық болған кезде пайыздық мөлшерлемені көтерудің айырбастау бағамына әсері айтарлықтай жоғары болар еді. Осылайша, модельдің ағымдағы нұсқасы экономиканың құрылымын және оның айрықша ерекшелігін көруге мүмкіндік береді (3-қосымша, 4-сурет).

Монетарлық саясат бойынша шешімдер қабылдау барысындағы ТБМ

ТБМ болжамдық раундтың екінші және үшінші кезеңінде пайдаланылады, ол жылына 4 рет пайдаланылады⁸. Осы модель үшін енгізілетін өлшемдер алдағы 3-тоқсанға (ағымдағы тоқсанды ескергенде) арналған негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер болжамдары болып табылады. Ортамерзімді болжамдау командасы енгізілетін өлшемдер деректерінің негізінде

⁸ Талдау және болжамдау жүйесіне қатысты толық ақпаратпен 2017 жылға арналған ақша-кредит саясатының негізгі бағыттарының 1-қосымшасында танысуға болады.

тағы да алдағы 4-тоқсанға болжамды жүзеге асырады. Осылайша, болжам ортамерзімді кезеңге (+ 7 тоқсанға) болады.

Ақша-кредит саясатының трансмиссиясы кейін тұтынуға және ДЖӨ-ге ықпал ететін кредиттеу арнасы арқылы, сондай-ақ айырбастау бағамына әсер ету арқылы болатындықтан шешім қабылдау және оның нақты экономикаға ықпал етуінің арасында белгілі лаг болады. Сараптамалық пайымдау бойынша эмпирикалық растау үшін статистикалық ақпараттың жеткіліксіз болуына байланысты ол 1 жыл кұрайды. Осылайша, мөлшерлеме бойынша шешім ағымдағы инфляция деңгейіне емес, ал оның 4 тоқсаннан кейін болжамдалатын мәні бойынша қабылданады.

Шешім қабылдау кезінде ортамерзімді болжамдау командасы ТБМ пайдалана отырып болжайтын мөлшерлеменің деңгейі толық ескерілмеуі мүмкін екенін атап өткен жөн. Модель болмыстың өрескел ықшамдалуы болып табылады және көптеген шарттарға (мұнайдың бағасы, ДЖӨ, сауда әріптесі елдерінің ДЖӨ-сі, күтпеген күйзелістер және т.б.) байланысты болады. Осылайша Ақша-кредит саясаты жөніндегі техникалық комитет базалық мөлшерлеме бойынша шешім қабылдаған кезде өз пайымдауын қосады, бұл жалпы алғанда әлемдік тәжірибеге сай келеді.

Қорыта келе, ҚРҰБ-та талдау және болжамдау жүйесі салыстырмалы жақында ғана дами бастағанын атап өткіміз келеді. Бұл ретте теңгенің еркін өзгеруін көздейтін инфляциялық таргеттеуге өту Қазақстан Республикасында экономикалық процестерді модельдеу барысына өз түзетулерін енгізді. Тіркелген айырбастау бағамы режимі кезінде жинақталған статистикалық ақпараттың көлемінің, оны негізгі айнымалы мәндердің арасындағы эмпирикалық өзара байланысты табу бөлігінде пайдалану үшін бірқатар маңызды шектеулері болады. Осы факт шешім қабылдау кезінде ТБМ-ды толыққанды пайдалануға мүмкіндік бермейді. Дегенмен, Қазақстанның монетарлық саясатындағы оның рөлінің маңыздылығы болған сайын арта түсуде, өйткені инфляциялық таргеттеу режимінде ақпараттың жинақталуына қарай модельдің сапасы мен қысқамерзімді және ортамерзімді болжамдау командасы мүшелерінің сараптамалық деңгейі ұлғая түседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Gurnain Kaur Pasricha, “Kalman Filter and its Economic Applications” University of California, Santa Cruz 15. October 2006;
2. Balázs Égert, Carol S. Leonard², “The Dutch Disease in Kazakhstan: An Empirical Investigation” 2006;
3. David Romer «Advanced macroeconomics» (2001) McGraw-Hill, p. 226;
4. John B. Taylor, «Discretion versus policy rules in practice» Standford; Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy 39, 1993. – P. 195-214. Қол жеткізу режимі: http://www.stanford.edu/~johntayl/Onlinepaperscombinedbyyear/1993/Discretion_versus_Policy_Rules_in_Practice.pdf;
5. Peter Isard IMF «Uncovered Interest Parity» 2006.

$$\pi = \omega\pi_F + (1 - \omega)\pi_{NF} \quad (1)$$

$$\begin{aligned} \pi_{NF} = & \alpha_{nf1}\pi_{NF,t+1} + (1 - \alpha_{nf1})\pi_{NF,t-1} + \dots \\ & \alpha_{nf2}(\alpha_{nf3} * Y_{GAP,t-1} + \alpha_{nf4} * Q_{GAP}) + \varepsilon_{\pi_{NF}} \end{aligned} \quad (2)$$

$$\begin{aligned} \pi_F = & \alpha_{f1}\pi_{F,t+1} + (1 - \alpha_{f1})\pi_{F,t-1} + \dots \\ & \alpha_{f2}(\alpha_{f3} * Y_{GAP,t-1} + \alpha_{f4} * Q_{F_{GAP,t-4}}) + \varepsilon_{\pi_F} \end{aligned} \quad (3)$$

$$Y_{GAP} = dd_{sh}DD_{GAP} + g_{sh}G_{GAP} + x_{osh}X_{GAP} - m_{sh}M_{GAP} + \varepsilon_{Y_{GAP}} \quad (4)$$

$$\dot{Y}_{EQ} = dd_{sh}D\dot{D}_{EQ} + g_{sh}\dot{G}_{EQ} + x_{sh}\dot{X}_{EQ} - m_{sh}\dot{M}_{EQ} + \varepsilon_{\dot{Y}_{EQ}} \quad (5)$$

$$DD_{GAP} = \delta_1DD_{GAP,t-1} - \delta_2R_{GAP,t-1} + \delta_3OIL_{GAP,t-2} + \delta_4TR_{GAP,t-3} + \varepsilon_{DD_{GAP}} \quad (6)$$

$$X_{GAP} = \epsilon_1X_{GAP,t-1} + \epsilon_2Q_{GAP} + \epsilon_3Y_{F_{GAP,t-1}} + \varepsilon_{X_{GAP}} \quad (7)$$

$$M_{GAP} = \theta_1DD_{GAP,t-1} + \varepsilon_{M_{GAP}} \quad (8)$$

$$G_{GAP} = \beta_1G_{GAP,t-1} + \beta_2(\beta_3OIL_{GAP} + \beta_4OIL_{GAP,t-1}) + \varepsilon_{G_{GAP}} \quad (9)$$

$$TR_{GAP} = \beta_5TR_{GAP,t-1} + \varepsilon_{TR_{GAP}} \quad (10)$$

$$\dot{E} = (1 - \rho)\dot{E}^{BOP} + \rho\dot{E}^{UIP} + \varepsilon_{\dot{E}} \quad (11)$$

мұндағы:

$$\dot{E}^{BOP} = \beta_6 BOP_{GAP} \quad (11a)$$

$$\dot{E}^{UIP} = \beta_7 E_{t+1} + \beta_8(I - I_F) + PREM + \varepsilon_{\dot{E}} \quad (11b)$$

$$PREM = \beta_9 BOP_{GAP} + \beta_{10} PREM_{SS} \quad (12)$$

$$BOP_{GAP} = TOT_{GAP} + X_{GAP} - M_{GAP} \quad (13)$$

$$I = (1 - \rho)I^{BOP} + \rho I^{UIP} + \varepsilon_I \quad (14)$$

мұндағы:

$$I^{BOP} = \beta_{11}I_{t-1} - (1 - \beta_{11})(I^{EQ} + \beta_{12}\dot{E}) \quad (14a)$$

$$I^{UIP} = \beta_{11}I_{t-1} - (1 - \beta_{11})(I^{EQ}) + \beta_{13}(\pi_{yoy,t+4} - \bar{\pi}) + \beta_{14}Y_{GAP} \quad (14b)$$

$$\dot{Q} = \dot{E} - \pi_{NF} + \pi_{Foreign} \quad (15)$$

$$\dot{Q}_F = \dot{E} - \pi_F + \pi_{FO} \quad (16)$$

$$R_F = I_F - \pi_{F,yoy,t+1} \quad (17)$$

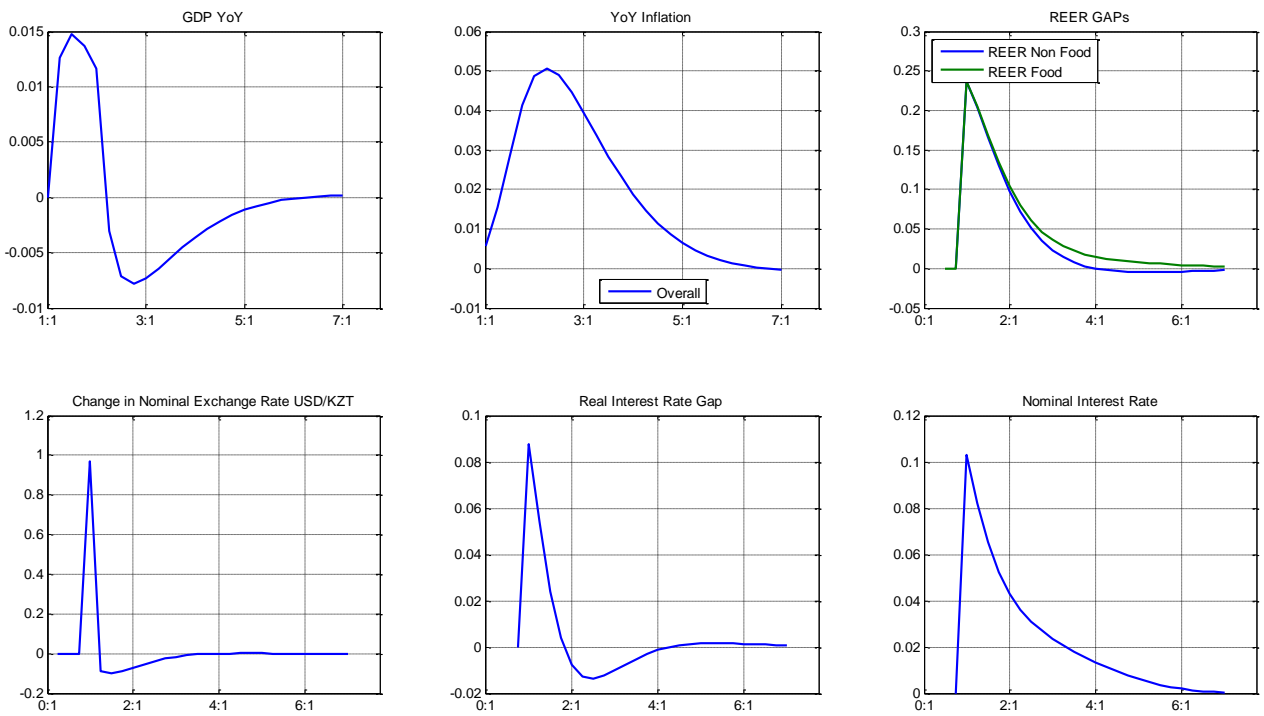
$$R = I - \pi_{yoy,t+1} \quad (18)$$

Айнымалы мән	Анықтама
π	ТБИ инфляция (тоқ. қатысты тоқ.)
π_F	ТБИ азық-түлік құрауышы (тоқ. қатысты тоқ.)
π_{NF}	ТБИ азық-түлікке жатпайтын құрауышы (тоқ. қатысты тоқ.)
$\bar{\pi}$	Инфляциялық таргеттеу
Y_{GAP}	ІЖӨ алшақтығы
Q_{GAP}	Нақты айырбастау бағамының алшақтығы, Азық-түлікке жатпайтын инфляция
$Q_{F,GAP}$	Нақты айырбастау бағамының алшақтағы, Азық-түлік инфляциясы
DD_{GAP}	Ішкі тұтыну алшақтығы
R_{GAP}	Нақты пайыздық мөлшерлеменің алшақтығы
G_{GAP}	Мемлекеттік тұтынудың алшақтығы
X_{GAP}	Экспорттың алшақтығы
OIL_{GAP}	Мұнай бағасының алшақтығы
M_{GAP}	Импорттың алшақтығы
TR_{GAP}	Трансферттер алшақтығы
TOT_{GAP}	Сауда жағдайларының алшақтығы
\dot{E}	Номиналды айырбастау бағамының өзгеруі (тоқ. қатысты тоқ.)
BOP_{GAP}	Сауда балансының алшақтығы
PREM	Сыйлықақы тәуекелі
I	Біркүндік РЕПО мөлшерлемесі
I_F	АҚШ ФРЖ-ның федералды қорлары бойынша тиімді мөлшерлеме
π_{yoy}	ТБИ өзгеруі (тоқ. қатысты тоқ.)
$\pi_{F,yoy}$	ТБИ азық-түлік құрауышы, өзгеруі (тоқ. қатысты тоқ.)
$\pi_{Foreign}$	Сыртқы инфляция, өзгеруі (тоқ. қатысты тоқ.)
π_{FO}	Азық-түлік тауарларының сыртқы инфляциясы, өзгеруі (тоқ. қатысты тоқ.)
R	Нақты пайыздық мөлшерлеме
R_F	Сыртқы нақты пайыздық мөлшерлеме

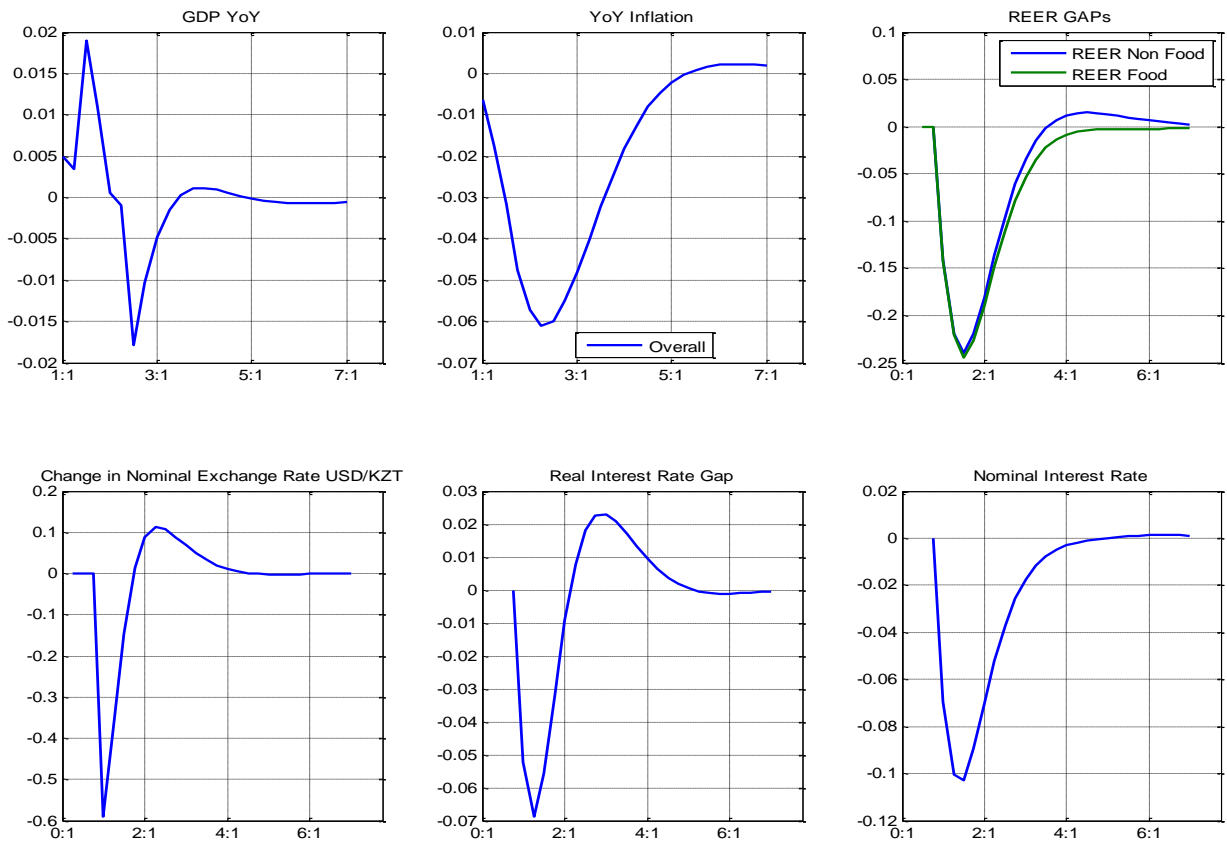
Дереккөзі: ҚР ҰЭМ СК, FAO, Федералды Резервтік Жүйенің сайты.

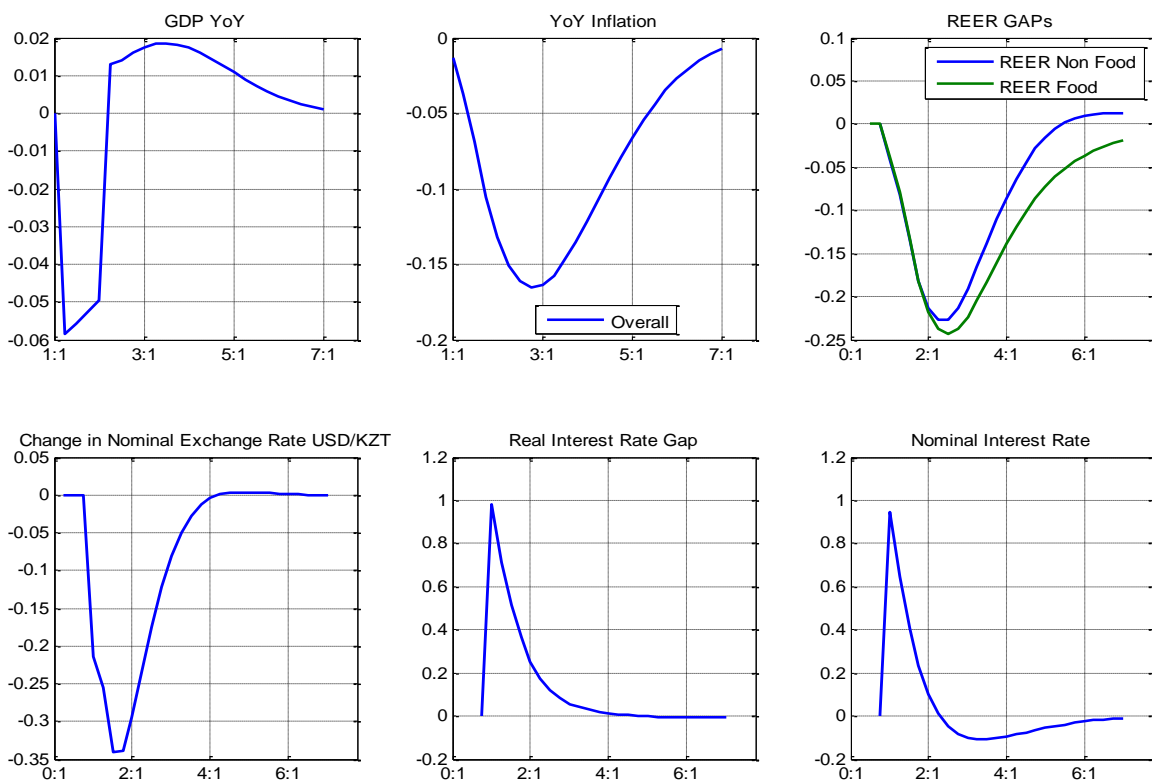
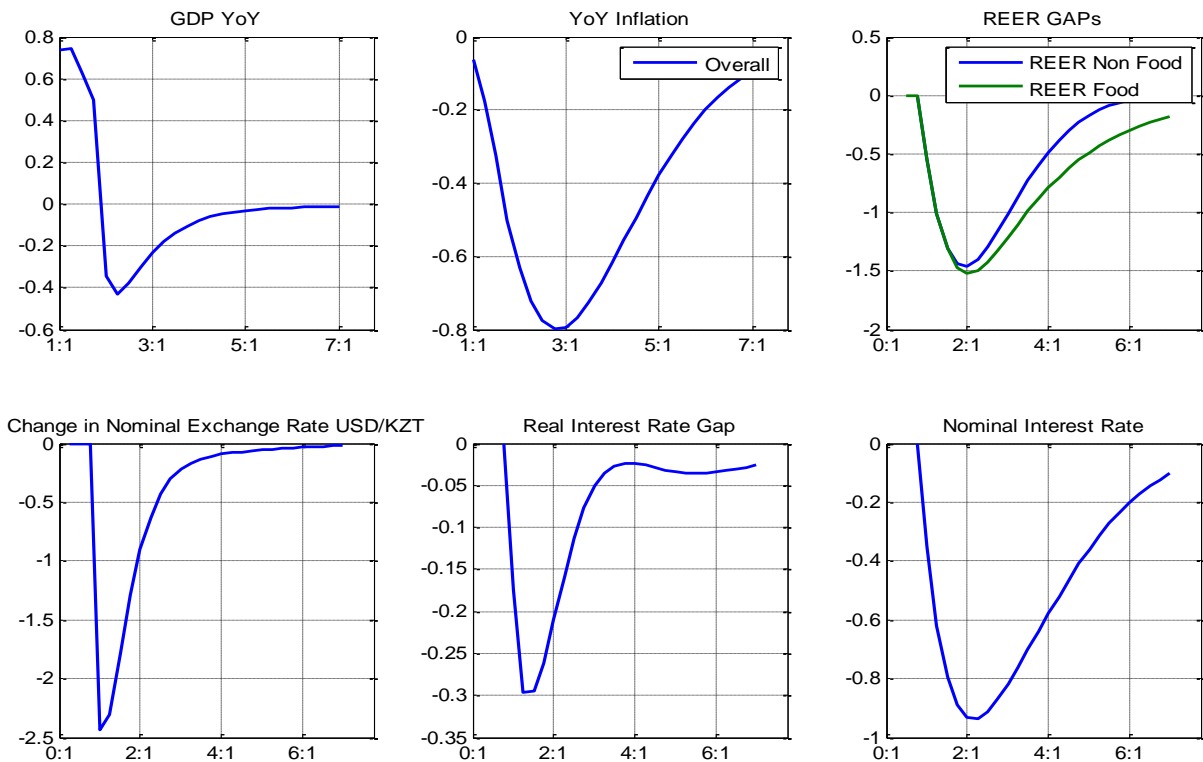
3-қосымша

1-сурет

2-сурет

ҚР Ұлттық Банкінің ақша-кредит саясатында іскерлік циклдың ай сайынғы үдемелі индикаторын пайдаланудың халықаралық тәжірибесі мен перспективасы

Жүзбаев А.М. – Зерттеулер және статистика департаменті Макроэкономикалық болжау және мониторинг басқармасының жетекші маман-талдаушысы.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі (ҚРҰБ) 2000 жылдың басынан бері экономиканың нақты секторының кәсіпорындарына тоқсан сайынғы мониторингті жүргізіп отыр. ҚРҰБ 2016 жылы нақты секторда да ай сайынғы зерттеуді жүргізуді және іскерлік белсенділік индикаторларын есептеуді бастады. Осындай индикаторларды пайдалану іскерлік белсенділіктің негізгі жақтарын айқындауға мүмкіндік береді. Үдемелі көрсеткіштердің нәтижелері Қазақстанның қысқамерзімді экономикалық индикаторын (іскерлік белсенділіктің прокси көрсеткіші) болжау және модельдеу кезінде түсіндіретін факторлар ретінде де пайдалануы мүмкін.

1. Іскерлік белсенділік индикаторларын талдаудың халықаралық тәжірибесі

Іскерлік белсенділік экономикалық зерттеулерде маңызды аспект болады және экономикалық жүйенің өзгеру серпінін көрсетеді. Бизнес зерттеулердің нәтижелері бизнес-циклдардың сатыларын айқындау және макроэкономикалық айнымалылардың серпінін қысқамерзімді болжау үшін пайдаланылады. Олар өнеркәсіптік өндіру көлемі, өндірушілер бағасының индексі, ІЖӨ және т.б. сияқты түрлі статистикалық деректердің прокси көрсеткіштері болады. Әлемдік практикада үдемелі қасиеттері бар түрлі жиілігімен іскерлік белсенділіктің индикаторлары есептеледі.

Халықаралық практикада экономиканың нақты секторының конъюнктурасын сипаттайтын айлық индикаторлар кеңінен қолданылады: Материалдық-техникалық қамтамасыз ету жөніндегі менеджерлердің ұлттық қауымдастығынан PMI (Purchasing managers' index) және неміс IFO Institute, Tankan (Жапония) есептейтін Markiteconomics, Ifo Business Climate Index.

Жапонияның Орталық Банкі тоқсан сайын есептейтін және жария ететін Tankan үдемелі экономикалық индексі Жапонияда бизнес-ахуалдың индикаторы болып табылады. Индикаторды есептеу 11 000 жуық кәсіпорындарда (кәсіпорындар 3 негізгі өлшемшарттарға сыныпталады: ірілер, орташалар және шағындар деп) мына экономикалық көрсеткіштер бойынша пікіртерім өткізу базасында жасалады:

- 1) бизнесті жүргізу жағдайлары;
- 2) өндіру және өткізу;
- 3) сұраныс пен ұсыныс, бағалар деңгейі;
- 4) кірістер;
- 5) тікелей инвестициялар;
- 6) жұмыспен қамту;
- 7) салық салу жағдайлары.

Tankan индексі өнеркәсіптік өндіру көлемін, өндірушілер бағаларының индексін, өнеркәсіп кәсіпорындарының тапсырыс көлемін, өнеркәсіптегі еңбекпен қамту деңгейін болжау үшін пайдаланылады және ақша-кредит саясатына қатысты шешімдерді қабылдауда ресми жария етілген бағдар болып табылады.

Markit PMI зерттеулерімен айналысатын арнайы компания болып табылады. Markit-тің әр елдегі қызмет саласындағы PMI өнеркәсіптік Индексін және PMI индексін зерттеулері сатып алу жөніндегі компаниялардың басшыларына сауалнама жүргізуге негізделген. Сауалнамалар әр айдың екінші жартысында толтырылады. Респонденттерді іскерлік ахуал жақсарды ма, алдыңғы аймен салыстырғанда бірқатар айнымалылардың көрсеткіштері үшін нашарлады ма немесе өзгеріссіз қалды ма деген сұрақтарға жауап беруді өтінеді.

АҚШ-та PMI индексі өнеркәсіп және қызмет секторында сатып алу жөніндегі менеджерлер пікіртерімінің нәтижесі болып табылады. Қызмет саласы үшін (АҚШ-тың ІЖӨ-

сінің 40% жуығын алады) PMI services index – жекелеген Іскерлік индекстің есебі жасалады. Пікіртерім нәтижелері экономиканың нақты секторындағы үрдістер туралы сапалы ақпаратты береді. АҚШ-тың PMI индексі жоғарғы және орта басқарушылық персоналдың оптимизм индексі болып табылады. Индекс өндіріс секторындағы жаңа тапсырыстар саласындағы өзгерістерді, өнеркәсіптік өндіру көлемін, еңбекпен қамту деңгейін, тауар қорларын, сондай-ақ жеткізушілер жұмысының сапасын (жеделдігін) бағалауды көрсетеді:

$$\begin{aligned} \text{PMI(Manufacture)} = & 30\% * HЗ + 20\% * УЗ + 25\% * ОП + \\ & + 10\% * ТЗ + 15\% * СП, \end{aligned} \tag{1}$$

мұнда НЗ – жаңа тапсырыстар;

УЗ – еңбекпен қамту деңгейі;

ОП – өндіру көлемі;

ТЗ – тауар қорлары;

СП – жеткізу мерзімдері.

PMI сияқты іскерлік белсенділіктің индекстері іскерлік циклдың жағдайын болжау құралы ретінде пайдаланылады. PMI-дің түрлі соңғы шекті деңгейлері бар, олар экономиканың жай-күйін талдауда елеулі рөлді атқарады:

– циклдағы жоғарғы белгі,

–50%,

–44%,

–циклдың төменгі белгісі.

PMI іскерлік циклдың өзгермелі нүктелерін болжау кезінде де қолданылады. Соңғы 40 жыл ішінде PMI индексінің ең жоғарғы мәндеріне жеткен кезде АҚШ-та іскерлік циклдың шарықтау шегіне орташа алғанда жеті айда жетуге болады, PMI ең төменгі мәндері үш айдан кейін іскерлік циклда ең төменгі көрсеткіш болатынын білдіреді.

50%-дық шек – респонденттердің жауаптары тең дәрежеде бөлінген нүкте, ол іскерлік белсенділікте өзгерістердің жоқтығы туралы хабарлайды. Орташа алғанда PMI-нің 50%-дан төмен орташа төмендеуі іскерлік цикл басталғанға дейін екі ай бұрын онда құлдырау болатынын білдіреді. PMI-дің 44%-дан төмен деңгейге дейін түсуі экономикада баяулау басталғанын және ДЖӨ-нің теріс серпінін білдіреді. Баяулау фазасы ішінде PMI 34,8%-дық орташа деңгейге дейін түседі. Егер 44% түскен кезде PMI төмендемесе, онда бұл факт экономиканың тез арада қалпына келуін білдіреді.

PMI индекстері 2008 жылдың соңында әлемдік қаржы дағдарысы кезеңінде Еуроаймақтың ДЖӨ-і бірталай төмендейтінін, еуро аймағында 2011-2012 жылдары борыш дағдарысы кезеңінде іскерлік белсенділік баяулайтынын, сондай-ақ 2013-2014 жылдары ол өсетінін болжады (1-сурет).

PMI өндіріс индексінің серпіні және Еуроаймақтың ІЖӨ өсімінің қарқыны

Дереккөзі: Markit

Іскерлік циклдың жай-күйін болжау кезінде, сондай-ақ экономика төмендеу фазасынан шыққан кезінде жаңа өнімдерге тапсырыстардың өсуі өндірістің өсімін алдын ала болжайды. Экономиканың қалпына келуі еңбекпен қамту, тауар-материалдық қорлардың өсу себебі болып табылады. Кейбір лагы бар сұраныстың ұлғаю өнімнің бағасы өсуіне әсер етеді. Төмендеу фазасынан шығу кезінде іскерлік белсенділіктің болашақтағы өсімін болжаудан басқа жаңа тапсырыстардың көрсеткіші іскерлік белсенділік шарықтау шегіне жеткен кезде экономикада одан әрі баялау болатынын болжайтын үдемелі индикатор да болып табылады.

Ресейде PMI-дің мына Индекстері есептеледі:

- 1) өңдеуші салалардың PMI Индексі;
- 2) қызмет саласының PMI Индексі.

Өңдеуші салалардың PMI индексі сауалнамалардың сұрақтарына Ресейдің өңдеуші салаларының 300 кәсіпорнының берген жауаптарына жасалған талдауға негізделді. Респонденттерді іріктеу Стандартты өнеркәсіптік сыныптау тобы (SIC) қабылдаған жүйеге сәйкес сегменттеледі және Ресейдің өнеркәсіптік өндірісінің жалпы көлеміндегі саланың үлесін ескеріп отырады.

Қызметтер салаларының PMI индексі Ресей қызметтерінің секторында жұмыс істейтін 300 жеке компаниялар топтарының ай сайынғы пікіртерімдерінің нәтижелеріне жасалған талдауға негізделді.

Өңдеуші салалардың PMI индексі және қызметтер салаларының PMI индексі саралау (50%-ға 50%) нәтижесінде жиынтық PMI индексі құрылады.

Осылайша, Жапониядағы, АҚШ-тағы, Еуропадағы және Ресейдегі іскерлік белсенділік индикаторларының халықаралық тәжірибесіне жүргізілген талдау аталған көрсеткіштер экономиканың жалпы жағдайының индикаторлары, сондай-ақ мыналар болып табылатынын көрсетеді:

- сенімді, фактілерге негізделетін индикаторлар ұсынылады;
- тез салыстырылып тексерілетін ресми деректер қалыптастырылады және жарияланады;

– көптеген елдердегі экономиканың нақты секторының көп бөліктерінің (экономиканың ең маңызды секторы – қызметтер секторын қоса алғанда) іскерлік белсенділігінің жай-күйін көрсетеді;

– деректерді дайындаған және шығарған кезде тікелей халықаралық салыстыруларды жүргізуге мүмкіндік беретін барлық елдер бойынша бірдей әдіснама пайдаланылады.

2. ҚРҰБ-тағы нақты сектор кәсіпорындарының мониторингі және оны пайдалану нәтижелері

2000 жылдан бастап ҚРҰБ 2800-ден астам кәсіпорындарды, оның ішінде ірі және орта 1514 кәсіпорынды қамтитын экономиканың нақты секторының кәсіпорындарына тоқсан сайынғы негізде зерттеу жүргізеді.

ҚРҰБ пікіртерім өткізу және талдамалық ақпаратты жинау барысында экономиканың нақты секторының ағымдағы жағдайының жедел бағаларын және оны дамытуда мыналарға:

– нақты сектордың баға индикаторларының серпініне және олармен өзара байланысты көрсеткіштерге және олардың инфляциялық күтулерге әсеріне;

– нақты сектордың кредиттік белсенділігінің, кредитке қабілеттілігінің серпініне және олардың инфляциялық күтулерге әсеріне;

– кәсіпорындар пікіртерімдерінің деректері бойынша үдемелі индикаторлар жүйесін құру негізінде жалпы нақты сектордың экономикалық белсенділігінің циклдік өзгерістеріне [1];

– тоқсан сайынғы болжамдық раунд шеңберіндегі шығарылым айырмасын (ІЖӨ айырмасы) балама бағалауға және Инфляцияға шолуда жариялауға қатысты қысқамерзімді кезеңдегі күтілетін өзгерістерді қалыптастырады.

Кәсіпорындар қызметіндегі жекелеген көрсеткіштердің қорытындысы ҚР-дағы нақты сектордың іскерлік белсенділігінің жалпы жағдайын көрсететін жиынтық композиттік индикатордың есебінде пайдаланылады. Осы композиттік индикатор ағымдағы жағдайға, сол сияқты іскерлік белсенділіктің болашақтағы өзгерістерін күтуге қатысты кәсіпорындар басшыларының пікірін білдіреді. Композиттік индикатордың қосымша басымдығы ІЖӨ жөніндегі деректерді ресми жариялауда лагтардың қолданылуын ескергендегі оның жеделдігі болып табылады. Сонымен қоса, композиттік индикатор өндірістің нақты және әлеуетті көлемдері арасындағы айырманы білдіретін шығарылымның айырмасын есептеу кезінде түсіндіру факторы ретінде пайдаланылады және экономикадағы инфляциялық қысымның болуын немесе болмауын көрсететін құрал болып табылады [2].

3. ҚРҰБ қызметіндегі іскерлік белсенділіктің ай сайынғы индексінің пайдалану перспективалары

Нақты сектор кәсіпорындарының мониторингі экономиканың нақты секторының жай-күйі туралы жедел ақпаратты алуға мүмкіндік береді және экономикалық белсенділіктегі шарықтау және құлдырау шектері ауысқан кезде іскерлік циклдің өзгеру нүктелерін айқындау үшін қолданылуы мүмкін [3].

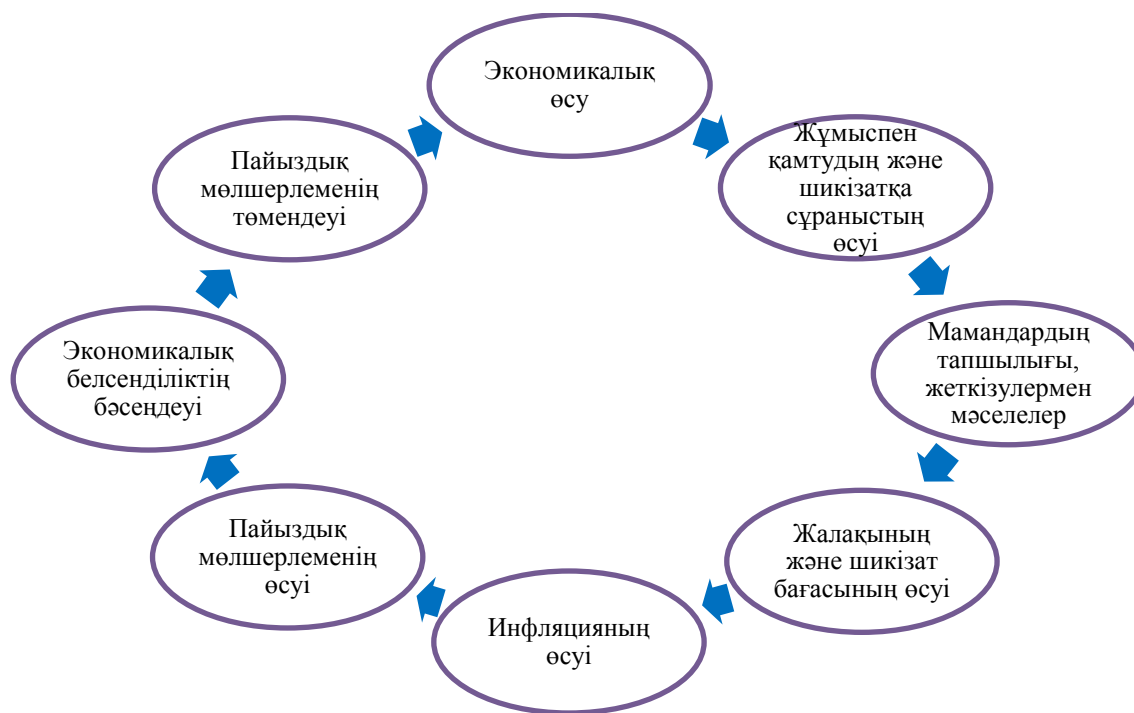

Дереккөз: автор ҰЭМСК деректері негізінде жасады

2005 жылғы 1-тоқсаннан бастап 2016 жылғы 3-тоқсан аралығындағы іскерлік белсенділіктің бірінші жоғарғы өзгеру нүктесі 2007 жылғы 3-тоқсанға сәйкес келеді (2-сурет). Осы кезеңдегі іскерлік белсенділіктің шегі 2000 жылдан бастап мұнай бағасының елеулі түрде артуына және кредиттеудің қарқынды өсуіне негізделді. 2009 жылғы 2-тоқсан мұнай бағасының айтарлықтай төмендеуіне және банк секторы үшін сыртқы қорландыру нарықтарының жабылуына байланысты іскерлік белсенділіктің төменгі нүктесіне (түбі) сәйкес келеді. Талдау жасалған кезеңде іскерлік белсенділіктің екінші шегі 2014 жылғы 3-тоқсанда байқалды. Энергия тасымалдағыштары бағаларының жылдам қалпына келуі және бағалардың жоғарғы деңгейде болуы 2010 жылдан бастап іскерлік белсенділіктің өсуіне және 2014 жылғы 3-тоқсанда шегіне жетуіне ықпал етті. Іскерлік белсенділіктің кейіннен бәсеңдеуі сауда талаптарының нашарлауына байланысты орын алды.

Ақша-кредит саясаты бойынша шешімдер қабылдау кезінде оның іскерлік циклдің қандай фазасында болуына байланысты экономикадағы ахуалды ескеру қажет. Экономикалық өсу кезеңінде жұмыссыздықтың төмендеуі және шикізат пен материалдарға сұраныстың ұлғаюы байқалады. Жұмыспен қамтудың және шикізат пен материалдарға сұраныстың жылдам қарқынмен өсуі кезінде білікті кадрлардың тапшылығы және жеткізу мерзімдерінің ұлғаюы туындауы мүмкін. Сұраныстың ұсыныстан асып кетуі еңбек ресурстары мен шикізат құнын ұлғайтады. Өндірушілер соңғы өнім бағасының өсуіне ықпал ете отырып, өсіп келе жатқан шығыстарды тұтынушыға аударуға мәжбүр болып отыр. Инфляцияның жоғары деңгейімен күресу мақсатында орталық банк пайыздық мөлшерлемелердің артуы туралы шешім қабылдайды. Экономикалық белсенділіктің бәсеңдеуі аталған шешімнің жағымсыз әсері болып табылады. Бұл ретте, экономикадағы жиынтық сұраныстың төмендеуіне қарай тауарлар мен қызметтер бағаларының өсуі бәсеңдейді. Экономикадағы бағалардың деңгейін тұрақтандыру кезінде экономикалық белсенділіктің өсуін ынталандыру мақсатымен пайыздық мөлшерлемелерді төмендету процесі басталады. «Көтерілу-төмендеу» іскерлік тізбегінің жеңілдетілген нұсқасы 3-суретте берілді.

Экономикадағы «көтерілу-төмендеу» іскерлік тізбегі

Дереккөзі: автор Markit негізінде жасаған

ҚРҰБ 2016 жылғы қыркүйектен бастап нақты сектор кәсіпорындары арасында ай сайын пікіртерім жүргізуге кірісті. Өнеркәсіп, құрылыс және қызмет көрсету секторы салаларындағы кәсіпорын жалпы алғанда 2 топ сұраққа жауап береді.

Әрбір блоктың сұрағына кәсіпорындардың жауаптарына түрлі әдіспен алынатын іскерлік белсенділігінің 2 индексінің есебі кіреді.

1 блоктың сұрақтары іріктелген жиынтықтағы жеке кәсіпорын қызметінің бизнес-ахуалының (қаржыға/кредиттерге рұқсат берілуі, инфрақұрылым, құқықтық мәселелер және бизнесті қорғау, салықтық жүктеме, тексерулердің, айыппұлдар мен басқалардың болуы) өзгеруіне қатысты.

Осы әдіс бойынша бизнес-ахуал индексі орташа геометриялық ретінде мына формула бойынша есептеледі (3 сала үшін есептеледі):

$$ИБУ_{i0} = \sqrt{(\text{БО}(\text{TУ}) + 200) * (\text{БО}(\text{БУ}) + 200)} - 200, \quad (2)$$

мұнда $ИБУ_{i0}$ – сала бойынша i -айдағы бизнес-ахуал индексі;

$ЖБ(\text{TУ})$ – кәсіпорынның ағымдағы ережені бағалау мәселесі бойынша жауаптар балансы⁹;

$ЖБ(\text{БУ})$ – кәсіпорынның келесі айда күтілетін ахуалын бағалау мәселесі бойынша жауаптар балансы.

Келесі блок жеке кәсіпорынның қаржы-экономикалық көрсеткіштерінің ағымдағы өзгеруімен байланысты. Кәсіпорын іскерлік белсенділіктің жалпы деңгейінің (инвестициялық тартымдылық, қаржылық тұрақтылық, кәсіпорынның кредит қабілеттілігі), жаңа өнімді шығару көлемінің, өнімге жаңа тапсырыстар көлемінің, қызметкерлер

⁹ - оң және теріс жауаптардың сомалары арасындағы айырмашылық

белсенділігі деңгейінің, шикізат пен материалдарды жеткізу мерзімдерінің және тауар-материалдық қорлар көлемінің өзгеруіне қатысты сауалдарға жауап береді.

Іскерлік белсенділік индексі есептеу өнеркәсіп, құрылыс және қызмет салалары бойынша жеке жүргізіледі, сондай-ақ кәсіпорынның барлығын іріктеу үшін агрегирленген.

Өнеркәсіп салалары үшін:

$$\begin{aligned} ИДА_{io} = & 20\% * ДИ(НЗ) + 20\% * ДИ(УЗ) + 20\% * ДИ(НП) \\ & + 20\% * ДИ(ТЗ) + 20\% * ДИ * (СП), \end{aligned} \quad (3)$$

мұнда ИДА_{io} – i-айдағы іскерлік белсенділік индексі;

Қызмет және құрылыс саласы үшін:

$$ИДА_{io} = 25\% * ДИ(ДА) + 25\% * ДИ(НЗ) + 25\% * ДИ(УЗ) + 25\% * ДИ(СП), \quad (4)$$

мұнда ДА – іскерлік белсенділіктің жалпы деңгейі.

Барлық экономика үшін іскерлік белсенділік индексі есептеу үшін саланың жиынтық ЖҚК барлық сала бойынша сараланған жекелеген салалар бойынша индексті жинақтау арқылы жүргізіледі:

$$ИБИ_{конс} = \sum BO_{io} * ИБИ_{io}, \quad (5)$$

мұнда BO_{io} – үш саланың жиынтық ЖҚК саласындағы үлесі;

ИДА_{io} – жеке саланың іскерлік белсенділік индексі.

Іскерлік белсенділіктің айлық индикаторларын қолданудың болашағы бар бағыты Қазақстанның ІЖӨ серпінді факторлық моделін қолдануға байланысты. Атап айтқанда, айлық ІЖӨ серпінді факторлық моделінің жеке ерекше нұсқамасын қолданған кезде (Қазақстанның айлық ІЖӨ прокси-көрсеткіші ретінде қысқамерзімді экономикалық индикатор қолданылатын болады) үдемелі айлық жиілік индикатор тобы айлық қаржы көрсеткіштерімен, сыртқы нарық көрсеткіштерімен және экономиканың нақты секторының нақты көрсеткіштерімен қатар түсіндіруге болатын фактор болып табылады. Серпінді факторлық моделін қолдану ІЖӨ салымды түрлі факторлар бойынша бөлуге (қаржы көрсеткіштерінің және сыртқы сектор көрсеткіштерінің, экономиканың нақты секторы көрсеткіштерінің және іскерлік белсенділіктің үдемелі көрсеткіштерін екпінді құрайтын салымдар) мүмкіндік береді.

Эконометрикалық модельдердің осы сыныбы бұл ретте «көлемді шектеуге» тап болмай үлкен көлемдегі ауыспалы ақпаратты пайдалануға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, Ресей Банкі серпінді факторлық үлгі түпкілікті пайдалану әдісімен ІЖӨ ағымдағы бағалау үшін қолданылады. Ауыспалы топ үшін (3 топ: нақты сектор көрсеткіштері, қаржы секторының және сыртқы нарықтың көрсеткіштері, іскерлік белсенділік көрсеткіштері) Калман сүзігіне және басты құрамдас әдісіне негізделген жеке серпінді факторлық үлгі құрылады:

$$\begin{aligned} X_t^j &= A * F_t^j + \varepsilon_t^j, \\ F_t^j &= B^j * F_{t-1}^j + u_t^j, \\ E(\varepsilon_t^j) &= E(u_{t-1}^j) = 0, \\ E(\varepsilon_t^j \varepsilon_t^{j'}) &= \Sigma^j, \\ E(u_t^j u_t^{j'}) &= \Omega^j, \end{aligned} \quad (6)$$

j тобын құрайтын t айындағы макроқорсеткіштердің X_t^j векторы болып табылады, ал F_t^j ауыспалылардың жеке тобын көрсететін факторлар векторы болып табылады. Факторлар саны көрсеткіш тобының дисперсиясы оның жалпы дисперсиясынан осы факторларымен

түсіндірілетін үлесті негізге ала отырып айқындалды (ковариациалық матрица ізі). Бұдан әрі серпінді факторлық модель негізінде ағымдағы тоқсанның соңына дейін бақыланбайтын факторларға бағалау және болжам жасалады. Келесі саты ІЖӨ мен факторлар арасындағы теңдікті (bridge equation) байланыстыратын құрылым болып табылады:

$$y_t = \mu + \alpha y_{t-1} + \beta_{f1} f_t^f + \beta_{f2} f_{t-1}^f + \beta_{e1} f_t^e + \beta_{e2} f_{t-1}^e + \beta_{r1} f_t^r + \beta_{r2} f_{t-1}^r + \omega_t, \quad (7)$$

мұнда y_t – ІЖӨ алдындағы тоқсанға нақты бағамен өсуінің маусымдық-тазарту қарқыны;

f_t^f – көрсеткіштер тобының j -й үшін алынған фактор (f – қаржы көрсеткіштері, e – іскерлік белсенділікті бағалау және күту көрсеткіштері, r – нақты сектор көрсеткіштері) [4].

Осылайша, іскерлік белсенділіктің үдемелі индексі ІЖӨ үлгісін жасау кезінде түсіндіретін фактор және шығарылым айырмасы (Output Gap) ретінде қолдану ҚРҰБ-да болжам жасау және талдау жүйесін (FPAS) одан әрі жетілдіру мүмкіндігін береді. Оның үстіне іскерлік белсенділік серпіні іскерлік циклдің қайталама нүктелерін уақытында анықтауға және экономикалық белсенділіктің бәсеңдеуін/қалпына келуін жоспарлауға мүмкіндік береді. Бұл ретте индексті дұрыс құрудың негізгі мәселесі саланың құрылымын және жалпы барлық экономиканы көрсететін барабар іріктелген жиынтықты қалыптастыру қажеттілігі болып табылады. Сондықтан одан әрі маусымдық тазарту үшін деректер тарихын қалыптастыру, іскерлік белсенділік индекстерін есептеген кезде көлемін өзгерту, сондай-ақ саланың нақты көлемі индекстерімен және ІЖӨ корреляцияның жоғары деңгейі және репрезентативтіктің анағұрлым жоғары деңгейін қамтамасыз ету мақсатында іріктелген жиынтықпен жұмыс істеу және талдау қажет.

Әдебиеттің тізімі:

1. Орлов П.Е. Показатели реального сектора позволяют прогнозировать дальнейший рост ВВП. Казахстанская правда, 2011 жылғы сәуір;
2. Мекенбаева К.Б. Концепция разрыва выпуска и его оценка по данным опросов предприятий реального сектора экономики. Экономическое обозрение НБРК, 2016 жылғы №1 шығарылымы;
3. Wolfgang Nierhaus. Ifo Business Survey: Early Determination of Turning Points, Nierhaus, March 2016;
4. Ачкасов Ю. Модель оценивания ВВП России на основе текущей статистики: модификация подхода. РФ ОБ, 2016 жылғы қаңтар.

Композиттік үдемелі индикатор – іскерлік ахуал мониторингіне және қысқамерзімді болжауға арналған құрал

Мекенбаева К.Б. – Зерттеулер және статистика департаменті Макроэкономикалық болжау және мониторинг басқармасының бас маман-талдаушысы.

Осы зерттеу Қазақстанның экономикасындағы іскерлік ахуалды композиттік үдемелі индикатор (КҮИ) арқылы бағалауға арналған. Мақалада экономиканың нақты секторының кәсіпорындарына Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі жүргізетін конъюнктуралық пікіртерімдер және 2015–2016 жылдар аралығындағы кезеңдегі макроэкономикалық көрсеткіштер негізінде КҮИ құру әдістемесі берілген. Осы жинақталған индекс бизнес талаптар өзгерісінің индикаторы болып табылады және экономиканың ағымдағы жай-күйін, экономикалық бизнес-циклдің ағымдағы фазасын талдауға және қысқамерзімді перспективадағы экономикалық даму серпінін болжауға арналған қарапайым және пайдалы құралды білдіреді.

Инфляциялық таргеттеу режимінде тиімді ақша-кредит саясатын жүргізу экономиканың ағымдағы сәтте қандай цикл фазасында тұрғанын және оның қысқамерзімді және ортамерзімді перспективаларының қандай екенін тиісінше түсінуді білдіреді.

Елдің статистикалық қызметтерінің статистикалық ақпаратты, атап айтқанда ІЖӨ жөніндегі деректерді белгілі бір түрде кешіктіріп жариялайтынына байланысты экономикалық билік және басқа экономикалық агенттер ағымдағы экономикалық ахуалды талдау және экономикалық дамуды қысқамерзімді болжау кезінде пайдалану үшін балама көрсеткіштерді қолдану мүмкіндіктерін қарайды. Осындай индикаторлардың бірі үдемелі индикаторлардың жинақталған индексі немесе үдемелі белгілері бар әртүрлі айнымалылар базасында құрылған КҮИ болып табылады. Осы индикатор «экономикалық циклдің өзгеретін нүктелерінің жақындағаны және экономикалық цикл фазасының өзгергені туралы ерте белгілер» алуға мүмкіндік береді [1]. Осымен қатар КҮИ маңызды ақпаратты – ІЖӨ-нің қазіргі кезеңдегі және жақын болашақтағы өсу қарқыны өзгерістерінің бағытын білдіреді, бұл ағымдағы экономикалық ахуалды талдау шеңберін айтарлықтай кеңейтуге мүмкіндік береді.

КҮИ құрамына үй шаруашылықтарының, экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының, сыртқы сектор агенттерінің іс-әрекеті сипатталатын көрсеткіштер және экономиканың осы субъектілерінің қысқамерзімді кезеңдегі күтулері енгізіледі. Осымен қатар КҮИ құрауыштары ретінде сондай-ақ ішкі экономикаға әсер ететін, негізгі экспорттық тауарлардың әлемдік бағалары, сауда әріптестері елдердің ІЖӨ, биржалық индекстер және басқалары сияқты сыртқы макроэкономикалық көрсеткіштер пайдаланылады.

Осындай жиынтық үдемелі индекстер дамыған және дамушы елдерде белсенді қолданылады. Қазақстан экономикасының үдемелі индикаторларының осы мақалада берілген жиынтық индексі Қазақстан экономикасының нақты секторының кәсіпорындарына ҚРҰБ тоқсан сайын жүргізетін пікіртерімдер негізінде құрылды. Статистикалық және түзету талдауының нәтижелері бойынша конъюнктуралық зерттеулердің 36 көрсеткіші ішінен ІЖӨ циклінің серпінін айқындау кезінде барынша көп болжамдық белгілері бар 22 көрсеткіш іріктеліп алынды. КҮИ болжамдық сапасын жақсарту және сыртқы факторлардың ел экономикасына әсер етуін көрсету үшін оның құрамына Brent маркалы мұнай бағасының көрсеткіші енгізілді. Сондай-ақ тест жүргізілген 5 сандық индикатордың арасынан ІЖӨ-ге сәйкес жоғары дәрежедегі түзетуді теңгенің АҚШ долларына номиналдық айырбастау бағамы және КҮИ бөлігі болған экономиканы кредиттеу көлемі көрсетті.

Жалпы алғанда статистикалық өлшемшарттарға және экономикалық теорияға сәйкес құрылған КҮИ барынша жоғары болжамдық белгілерді көрсетеді (2005 жылдан бастап ІЖӨ циклдік құрауышының жоғарғы шегі мен құлдырауы болжанды), ал осы индикатордың ІЖӨ циклдік құрауышына қатысты үдемелі серпіні 2 тоқсанды құрайды. Осылайша, КҮИ нақты

уақыт режиміндегі экономикалық ахуалды талдауға, сондай-ақ экономикалық серпіннің қысқамерзімді кезеңдегі өзгерістерінің бағытталуын болжауға мүмкіндік береді.

Осы зерттеу мынадай түрде құрылымдалған. Бірінші бөлімде композиттік индикаторлардың сипаты, осындай индекстердің құрудың артықшылықтары мен кемшіліктері, әртүрлі елде, оның ішінде Қазақстанда қолданылуы берілген. Келесі бөлімде экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) әзірлеген және қолданатын үдемелі композиттік индикаторды құру әдістемесі сипатталады. Үшінші бөлімде Қазақстан экономикасы үшін ЭЫДҰ әдіснамасы базасында үдемелі композиттік индикаторды құру нәтижелері берілген. Одан әрі зерттеулерге арналған жалпы түйіндемелер мен бағыттар соңғы бөлімде қорытындыланған.

1. Композиттік индикаторлар, олардың түрлері және елдерде қолданылуы

Композиттік индикаторлар (КИ) 1950 және 1960 жылдардың өзінде пайдаланыла басталды, ол кезде экономикалық өндірістің қоршаған ортаға жағымсыз әсер етуіне байланысты барлық өрістеп отырған алаңдаушылыққа жауап ретінде ықпалды экологиялық қозғалыс туындаған болатын. 1960 және 1970 жылдары әл-ауқаттың немесе орнықты әл-ауқаттың неғұрлым сапалы көрсеткішін алу мақсатында экономикалық статистиканы түзету бойынша көптеген бастамаларды жүзеге асыру нәтижесінде экономикалық композиттік индикаторлардың ауқымды тобы әзірленді [2].

КИ жекелеген көрсеткіштерді көпшамалы тұжырымдамамен өлшенетін негізгі модельді пайдалану есебінен бірыңғай индекске біріктіру арқылы қалыптастырылады [3]. Олар көпшамалы тұжырымдаманың бір көрсеткіштің көмегімен бағаланбайтын сипаттамаларын өлшеуге мүмкіндік береді. Мысалы, бәсекеге қабілеттілік, өнеркәсіп өндірісі, орнықты даму, жалпы нарықтағы ықпалдасу, урбанизация және басқалары. КИ директивалық органдарға нақты ахуалды жеңілдету есебінен қолдау көрсету және даму бағытын көптеген жекелеген көрсеткіштердің матрицасына қарағанда неғұрлым нақты көрсету мақсатында күрделі, көпшамалы болмыстарды жалпы сипаттауға қабілетті [2].

Алайда жекелеген сапалық және сандық көрсеткіштермен салыстырғанда КИ артықшылықтарымен қатар онда есептеу әдістемесіне және нәтижелердің түсіндірмесіне көп байланысты бірқатар кемшілік бар. КИ артықшылықтары мен кемшіліктері 1-кестеде берілген.

1-кесте

Композиттік индикаторлардың артықшылықтары мен кемшіліктері

Артықшылықтар	Кемшіліктер
<ul style="list-style-type: none"> • Шешім қабылдайтын тұлғаларды қолдау мақсатында күрделі, көпшаралы көрсеткіштерді қорытуға мүмкіндік береді. 	<ul style="list-style-type: none"> • Қате құрылған жағдайда қате түсіндіруге жол берілуі мүмкін
<ul style="list-style-type: none"> • Көптеген жекелеген көрсеткіштерді түсіндіру қажеттілігімен салыстырғанда жеңіл түсіндіріледі. 	<ul style="list-style-type: none"> • Жеңілдетілген саяси қорытындыға алып келуі мүмкін
<ul style="list-style-type: none"> • Елдердің дамуын уақыт бойынша бағалауға мүмкіндік береді. 	<ul style="list-style-type: none"> • Мақсаты бойынша пайдаланылмауы мүмкін (теріс пайдалану тәуекелі). Мысалы, қалап отырған саясатты негіздеу үшін, егер оларды құру процесі транспарентті (айқын) болып табылмаса және/немесе сенімді статистикалық немесе тұжырымдамалық қағидаттарды негізге алмаса.
<ul style="list-style-type: none"> • Негізгі ақпаратты жіберіп алмай көрсеткіштер жиынтығының көрінетін өлшемін азайтады. 	<ul style="list-style-type: none"> • Көрсеткіштерді және олардың маңызды коэффициенттерін таңдау саяси даулардың мәні болуы және саясаттағы қателерге алып келуі мүмкін.
<ul style="list-style-type: none"> • Қолданыстағы шекті өлшем шеңберінде көп ақпаратты енгізу мүмкіндігін береді. 	<ul style="list-style-type: none"> • Егер индикаторды құру процесі айқын болып табылмаса, кейбір аспектілердегі маңызды кемшіліктерді жасырып қалуы және жағдайда түзету жөніндегі тиісті шараларды айқындау қиындығын ұлғайтуы мүмкін.
<ul style="list-style-type: none"> • Жұртшылықпен (яғни, азаматтар, БАҚ және 	

т.с.) байланысты ретке келтіруге ықпал етеді, сондай-ақ жауапкершілікті арттыруға мүмкіндік береді.

• Пайдаланушыларға күрделі аспектілері тиімді салыстыруға мүмкіндік береді.

Дереккөз: [3]

Композиттік индикаторлар одан әрі үдемелі, синхронды және кешіктірілген көрсеткіштер (*leading, coincident and lagging composite indicators*) болып бөлінеді. Осы талдау шеңберінде іскерлік конъюнктураның мониторингі үшін пайдаланылатын және экономикалық белсенділіктің қысқамерзімді кезеңдегі серпінін болмауға мүмкіндік беретін үдемелі композиттік индикаторлар қаралады.

КҮИ экономикадағы іскерлік белсенділік циклі және сондай-ақ өсу циклі сияқты серпінді құбылыстармен үдемелі байланыс сипатталатын деректердің серпінді қатарымен біріктірілген болып табылады. КҮИ елдегі дамудың макроэкономикалық цикліне қатысты деректердің базалық қатарымен (әдетте, өнеркәсіп өндірісінің немесе ІЖӨ) жеткілікті түрде орнықты байланысты көрсететін уақыт қатары ретінде айқындалады. КҮИ-ге үдемелі белгілері бар көрсеткіштер (құрылысқа рұқсат, ақша массасының қозғалысы, акциялар бағасын белгілеу, өнімге сұраныс бойынша күтулер және басқалары) кіреді және сондай-ақ экономикалық белсенділіктегі өзгеріс белгілерін болжау үшін пайдаланылады [2].

Ұлттық статистикалық ведомстволар орталық банктермен және әртүрлі халықаралық ұйымдармен қатар КҮИ құрумен және жариялаумен айналысады. Олардың ішіндегі неғұрлым танымалы ЭЫДҰ КҮИ (OECD CLI¹⁰) болып табылады, ол 1970 жылдардан бастап ұйымның¹¹ қатысушы елдері үшін есептеледі және экономикалық белсенділіктегі өзгеріс нүктелері туралы ерте хабарлаудың индикаторы болып табылады [3]. Жиынтық үдемелі индекстерді құрудың стандартталған әдіснамасы әртүрлі елдегі экономикалық циклдің фазаларын салыстыру үшін мүмкіндік береді, жиынтық үдемелі индекстерге негізделген нәтижелер мен болжамдардың салыстырылуын қамтамасыз етеді [1].

ЭЫДҰ КҮИ-мен қатар үдемелі индикаторлардың бизнестің күтулері мен көңіл-күйін көрсететін және елдегі іскерлік белсенділікті сипаттайтын мынадай жиынтық индекстері кеңінен танымал болды:

- Германиядағы ИФО Экономикалық зерттеулер институты жариялаған ИФО бизнес-ахуал индексі;
- 30-дан астам ел үшін Markit Economics компаниясы есептеген іскерлік белсенділік индексі (Purchasing Managers` Index, PMI);
- 1957 жылдан бастап Жапонияның Орталық банкі жариялап отырған Tankan бизнес-ахуал индексі;
- Түркия Орталық банкі есептеген экономиканың нақты секторының сенім индексі елдің жалпы экономикалық дамуына қатысты үдемелі индикатор ретінде пайдаланылады [2].

Жоғарыда көрсетілген индикаторлар көрсеткіштерінің басым бөлігін іскерлік белсенділіктің пікіртерім нәтижелері құрайды. Осы пікіртерімді пайдаланудың басымдығы олардың уақытылы болуынан басқа мыналар болып табылады:

- болмауы немесе статистикалық деректерге қарағанда ең аз қайта қаралуы;
- экономиканы кең салалық қамту;
- респонденттердің болашақтағы серпінге қатысты күтулерін қосу.

¹⁰ OECD Composite Leading Indicator

¹¹ Кейіннен КҮИ ұйымның мүшелері болып табылмайтын елдер үшін де құрала басталды. Соңғы топқа Орталық және Шығыс Еуропаның кейбір өтпелі елдері, сондай-ақ мынадай дамыған барынша ірі елдер кірді: Қытай, Үндістан, Мексика, Бразилия, Түркия, Оңтүстік Африка, Ресей [1].

Дамыған елдерде КҮИ табысты қолдану және олардың экономикалық циклды болжау құралы ретінде өсіп отырған маңызы оларды дамушы елдерде және ауыспалы экономикасы бар елдерде, оның ішінде Қазақстанда қолдануға себепші болды.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті (ҚР ҰЭМ СК) базасында іскерлік белсенділіктің композиттік индикаторлары есептелетін, экономиканың түрлі секторларындағы ұйымдардың іскерлік белсенділігін тұрақты конъюнктуралық тексеруді жүргізеді. Мәселен, кәсіпкерлік сенімділіктің индексі өнеркәсіпте, құрылыста және саудада кәсіпкерлік тәртіптің жай-күйін бағалау үшін есептеледі.

Еуразиялық экономикалық комиссияның Макроэкономикалық саясат департаменті Кеден одағына және Бірыңғай экономикалық кеңістікке мүше мемлекеттер үшін қатысушы елдердің, оның ішінде Қазақстан экономикасының жай-күйін талдау сапасын арттыру үшін үдемелі индикаторларды есептейді. Үдемелі индикаторларды құру кезінде негіз ретінде ЭЫДҰ КҮИ есептеу әдіснамасы негіз ретінде алынады. Оған қоса, барлық елдер үшін пайдаланылатын шығыс көрсеткіштердің құрамы әртүрлі. Шығыс ақпараттың тізбесін бірегейлендіру талабының болмауы есептеу кезінде экономикалық дамудың ұлттық ерекшеліктерін барынша толық ескеруге мүмкіндік береді [4].

Осы зерттеуде Қазақстан үшін композиттік үдемелі индикаторларды құру сондай-ақ ЭЫДҰ индикаторлары алдын ала болжау түрінде өзін жақсы көрсете білгендіктен, ЭЫДҰ әдіснамасына негізделген. КҮИ құру әдіснамасының анағұрлым жан-жақты сипаты төмендегі бөлімде берілген.

2. Үдемелі композиттік индикаторларды құрудың әдіснамалық негіздері

ЭЫДҰ әдіснамасы бойынша КҮИ құру алгоритмі бірнеше кезеңдерден тұрады (1-сурет).

1-сурет

ЭЫДҰ композиттік үдемелі индикаторларын құру алгоритмі (CLI)

Дереккөзі: [1], [3].

1. Алдын ала іріктеу.

1.1. Базалық көрсеткішті таңдау (reference series)

Композиттік үдемелі индикаторларды экономикалық дамуды талдауда және болжауда құру және қолдау тікелей бизнес циклдерді талдауға байланысты болғандықтан,

базалық көрсеткіш экономикалық белсенділіктің серпінін көрсетуі тиіс. Осыған қоса, базалық көрсеткіш қолайлы болуы, қажетті кезеңділігі және статистикалық талаптарға сәйкес келуі тиіс. Ішкі жалпы өнім (ІЖӨ) неғұрлым сай келетін көрсеткіш болып табылады. Алайда көптеген елдерде ІЖӨ тоқсандық негізде берілетіндіктен, іс жүзінде базалық қатар ретінде өнеркәсіптік өндіріс көрсеткіші қолданылады. Бұл көрсеткіштің ІЖӨ-ге ұқсас серпіні бар, бұл сондай-ақ экономикалық белсенділіктің деңгейін сипаттайды және ай сайын тұрақты түрде жарияланады. ЭЫДҰ дәстүрлі түрде өнеркәсіптік өндіріс көлемдерін үдемелі көрсеткіштердің жиынтық индексін құру кезінде базалық қатар ретінде қолданады [1].

Базалық көрсеткішті таңдау кезінде көрсеткішті таңдауға және оны түсіндіруге байланысты кейбір ерекшеліктерді атап өту қажет. ЭЫДҰ үдемелі индикаторларының жүйесі «өсу циклдері» тұжырымдамасына негізделген, ол ұзақмерзімді үрдістен ауытқуды өлшейді. Өсу циклдері тұжырымдамасы тұрғысынан экономикалық циклда құлдырау фазасы экономикалық белсенділіктің абсолюттік төмендеуін міндетті түрде білдірмейді, ал экономиканың өсу қарқындарының (ІЖӨ-нің өсу қарқындарының жылдамдатылуы немесе баяулауы)¹² төмендеуі жайлы белгі береді. Бұл оларды классикалық бизнес-циклдерден ерекшелейді¹³, олар экономикалық белсенділіктің абсолюттік өсуі мен төмендеуі ретінде айқындалады. Өсу циклдерінің шарықтау шегі мен құлдырау нүктелері, әдетте классикалық бизнес-циклдерге қарағанда уақыты бойынша ерте көріне бастайды [5].

Өсу циклдері тұжырымдамасының шеңберінде бизнес-цикл қатар серпіні мен оның ұзақмерзімді үрдісі (қысқамерзімді күйзелістер нәтижесінде циклдік құрауыштардың ауытқуы) арасындағы айырма ретінде айқындалады [3]. Бұл тұжырымдама экономикалық циклдың төрт фазасын көрсетеді: экспансия (циклдық құрамдас бөліктің ұзақмерзімді үрдістен асатын деңгейде өсуі), баяулауы (циклдық құрамдас бөліктің ұзақмерзімді үрдістен асатын деңгейде төмендеуі), құлдырауы (циклдық құрамдас бөліктің ұзақмерзімді үрдістен төмен деңгейде төмендеуі) және қалпына келтіру (циклдық құрамдас бөліктің ұзақмерзімді үрдістен төмен деңгейде арттыру) [1].

Оған қоса, өсу циклдерінің тұжырымдамасы шығарылым айырмасының тұжырымдамасына байланысты. Базалық қатардың 100-ден жоғары деңгейде болуы шығарылымның оң айырмасын, ал 100-ден төмен деңгейде болуы шығарылым теріс айырмасын көрсетуі мүмкін.

«КҮИ амплитудасы және базалық қатардың циклі әртүрлі болуы мүмкін, мысалы индекстің шығарылымның оң айырмасына көшуі осы салада циклдың базалық қатарға қол жеткізгеніне кепілдік бермейді. Алайда үрдістің қозғалысын осы бағыттағы болашақта базалық қатардың циклының қозғалысы ретінде түсіндіруге болады (шығарылымның оң немесе теріс айырмасының деңгейіне)» [1].

1.2. КҮИ қосу үшін көрсеткіштерді таңдау (*components series*)

КҮИ құрамына қосу үшін шығыс көрсеткіштердің тізбесі төмендегі өлшемшарттар негізінде қалыптастырылады:

- *экономикалық маңызы.* Бұл өлшемшарт КҮИ құрамына қосу үшін әлеуетті көрсеткіште үдемелі белгілердің болуы жеткілікті болып табылмайтынын білдіреді. Әлеуетті көрсеткіштің теориялық алғышарттарға сәйкестігі және экономикалық негіздеменің болуы қажет болып табылады.

¹² Жұмыста [1] өсу циклдерінің тұжырымдамасы базалық қатар өсу қарқындарының өзгеру бағыттары туралы қорытындылар жасауға мүмкіндік беретіндігіне қарамастан «өсу қарқындарының шамасы және/немесе олардың өзгеру шамасы туралы қорытындылар ұзақмерзімді үрдісте ықтимал өзгеруіне байланысты толық дұрыс болып табылмайтындығы» көрсетілген.

¹³ Классикалық бизнес-цикл экономиканың ұлттық кірістің тиісті өсуімен және төмендеуімен өсуден (экспансия) құлдырауға (рецессия) бірте-бірте ауысуын білдіреді. Бұл тұрғыдан бизнес-цикл «ұлттық экономикадағы жалпы экономикалық белсенділікке тән ауытқулар түрі» ретінде қарастырылады. [1].

- *экономикалық ақпаратты қамту ауқымы.* Бұл өлшемшарт таңдауда басымдылық экономикалық белсенділікті неғұрлым ауқымды қамтитын көрсеткіштерге берілуі тиістілігін білдіреді.
- *практикалық қолдану.* Әлеуетті көрсеткіштердің жоғары жиілігі (тоқсандық деректерге қарағанда бір айлық кезеңділіктегі деректерге басымдық беріледі) болуы тиіс, жиі және айтарлықтай қайта қарауға ұшырамауы, тұрақты жариялануы және есепті кезең аяқталғанға дейін немесе ол аяқталған соң бірден қолжетімді болуы тиіс, яғни көрсеткіштерді беру шұғылдығы және берілетін оперативтік бағалардың дәлдігі. Оған қоса әлеуетті көрсеткіштерде қолжетімді деректердің ұзақ қатары болуы тиіс.

Экономикалық негіздемелік тұрғысынан әлеуетті көрсеткіштер экономикалық циклға қатысты үдемелі сапалары бар көрсеткіштердің төрт түрінің біріне жатқызылуы мүмкін [6]:

1. Экономикадағы өндірістің ертеректегі сатыларын сипаттайтын түпкілікті өнімге деген жаңа тапсырыстар, құрылысқа арналған берілген рұқсаттар сияқты индикаторлар және басқалары.

2. Экономикалық белсенділіктің өзгеруіне тез бейімделетін индикаторлар. Оларға өтелген сағаттардың саны, пайданың серпіні, қоймалардағы шикізат пен дайын өнімнің өзгеруі жатады.

3. Экономикалық агенттердің күтулерін көрсететін немесе күтулерді бағалайтын индикаторлар. Осындай көрсеткіштердің арасында барынша таратылғаны олардың экономикалық белсенділігі мен күтулеріне қатысты халықтың, нақты сектор кәсіпорындарының және басқа да экономикалық агенттердің пікіртерімдерінің нәтижелері болып табылады. Пікіртерім нәтижесінде іскерлік климат индекстері, КҮИ құрамына қосылатын тұтынушылық көңіл-күйлер жасалады. Осы топқа акцияларға баға белгілеулер, шикізат тауарларының бағалары жатады.

4. Экономикалық циклдың өзгермелі фазасының әсерін бірінші сынақтан өткізген индикаторлар [1]. Бұларға негізінен монетарлық саясаттың және сыртқы экономикалық конъюнктураның көрсеткіштері жатады. Мысалы, ақша агрегаттары, пайыздық мөлшерлемелер, сауда талаптары және басқалары.

Теориялық және практикалық релеванттықпен қатар әлеуеттік көрсеткіштерге және базалық қатарға түзету талдауы жүргізіледі.

2. *Деректерді фильтрациялау және статистикалық өңдеу*

Жеке басым көрсеткіштерді таңдап алғаннан кейін деректерді статистикалық өңдеудегі бірінші кезекте фильтрлердің жүйелілігі деп аталатын процедураларды қолдану болып табылады, оған қатарларды маусымдықтан, шығарындылардан (outlier), трендтен және кездейсоқ ауытқулардан тазалау қосылады және осылайша, негізгі циклдық заңдылықты жасыратын факторларды жояды.

Уақытша қатар мынадай құрамдас бөліктерден тұрады: цикл (C), тренд (T), маусымдық (S) және тұрақты емес ауытқулар (I).

$$Y = C \times T \times S \times I \quad (1)$$

Статистикалық өңдеу және фильтрация уақытша қатарлардың циклдық ауытқуларын алуға мүмкіндік береді, олар КҮИ құру үшін қажет.

$$C = Y / (T \times S \times I) \quad (2)$$

2.1. *Маусымдықты алып тастау*

Әлеуметтік көрсеткіштердің қатарларын маусымдық басуларды (маусымдық және күнгізбелік ауытқуларды алып тастау) жүзеге асыру үшін X12-ARIMA және TRAMO/SEATS әдістерін пайдалана алады, оларды ЭЫДҰ қолданады. Әдістің екеуі де индикаторлардағы кездейсоқ ауытқулар мен шығарындыларды алып тастауға мүмкіндік береді. Осы әдістер эконометрикалық бағдарламалық пакеттерді пайдалана отырып, қолданылады. Осы

зерттеуде уақытша қатарлар Eviews пакетіндегі X12-ARIMA әдіспен маусымдық түрде түзетілді.

2.2. *Ұзақмерзімді трендті алып тастау*

Әлемдік практикада трендті және циклдық құрамдас бөліктерді бөліп көрсету үшін түрлі әдістер мен тәсілдер бар, оларды тікелей бағалау, бір өлшеуішті, көп өлшеуішті әдістерге және құрылымдық әдістерге бөлуге болады. 2008 жылға дейін ЭЫДҰ-да Экономикалық Зерттеулердің Америка Ұлттық Бюросы (US National Bureau of Economic Research)¹⁴ әзірлеген тренд фазалары бойынша орташа алынған (Phase Average Trend Method, PAT) әдісті қолданды. Алайда зерттеу жүргізілгеннен кейін [8], ЭЫДҰ мамандары PAT әдісін Ходрика-Прескотт фильтріне (Hodrick-Prescott Filter, HP Фильтр)¹⁵ ауыстыру қажет деген қорытындыға келді. Осы өзгеріс циклдық бағалаулардың тұрақтылығын арттыру ғана емес, сондай-ақ КҮИ өндіріс процесін барынша айқын етуге және үлкен операциялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге мүмкіндік берді [6].

HP әдісімен фильтрация екі рет жүргізіледі, бұл біртектілікке бір біріне қарсы екі оңтайландыру міндетінің мынадай шешімдерін болжамдайды:

1. Тренд пен өзіндік қатар арасындағы ауытқулар сомасын барынша азайту (ұзақмерзімді трендті бөлу);

2. Трендтің бұрылысын барынша азайту («шуды» болдырмау).

Осы екі міндет арасындағы ымыраласу дәрежесі λ өлшемімен беріледі, ол трендтің рұқсат етілген бұрылысын айқындайды. Оны экономикалық циклдың берілетін ұзақтығы (фильтрдің жиілігі – тренд бөлінетін кезеңдер саны) ретінде түсіндіруге болады. λ көрсеткіші сараптамалық жолмен есептеледі және қажет болған жағдайда өзгеруі¹⁶ мүмкін. HP фильтрін екі рет қолдану мәні фильтрацияның түрлі жиіліктер кезінде жүргізілуден тұрады. Фильтрдің жоғары жиілігі (5-тен 8-9 жылға дейін) кезінде трендті және циклдық құрауыштарды бөлу жүргізіледі. Фильтрация арқылы шағын жиілік (6-12 ай) кезінде циклдық құрауыштарды басу жүргізіледі, бұл қалыптасқан циклдық қатарға қол жеткізуге және экономикалық циклдың бұрылу нүктелерін нақты айқындауға мүмкіндік береді [1].

2.3. *Өзгеру нүктелерін айқындау*

Бұдан әрі екі жақты фильтрациядан кейін алынған қатарларға талданып отырған қатарлардың бұрылу нүктелерін айқындау үшін Брай-Бошан¹⁷ (Bry-Boschan algorithm) алгоритмі қолданылады. Процедура фазаның ең аз ұзақтығына және циклдың ең аз ұзақтығына арналған талаптарды біртектілікке сақтай отырып, қалыптасқан қатарлардағы жергілікті минимумдар мен максимумдарды айқындауды білдіреді, сондай-ақ «шарықтау» нүктелерінің және «түбіндегі/құлдырау» нүктелерінің алмасуын қамтамасыз етеді.

Бұл процедура барынша жоғары жиілігі бар, атап айтқанда, айлық деректерге жиі қолданылады. Алайда бұл зерттеуде, тоқсандық деректерді пайдалану салдары және уақытша қатарлардың ұзындығының кем болуы, бұрылу нүктелерін айқындау корреляциялық және графикалық талдау арқылы жүзеге асырылды.

2.4. *Қалыптандыру*

Нәтижесінде, КҮИ-дің құрамына енгізілуге арналған әлеуетті көрсеткіштерде түрлі өлшем бірліктері болады, фильтрациядан кейін алынған қатарлар бір-бірімен сәйкес келу үшін қалыптастырылады. Уақытша қатарларды қалыптастыру процесі деректерді статистикалық өңдеуде соңғы кезең болып табылады. ЭЫДҰ қалыптастырудың түрлі әдістерінің арасында стандарттау әдісін (z-scores) қолданады, бұл ретте циклдан осы қатардың орташа мәні шегеріледі және алынған айырма қатардың орташа абсолютті ауытқуына бөлінеді. Бұдан әрі алынған мәндерге 100 қосылады.

¹⁴ Барынша толық сипаттама үшін PAT әдісін қараңыз. [7].

¹⁵ Барынша толық сипаттама үшін Ходрика-Прескотт фильтрін қараңыз. [9].

¹⁶ Тоқсандық деректерді фильтрациялау үшін ең алдымен λ 1600-ге, ал одан кейін – 1-ге тең болып белгіленеді.

¹⁷ Барынша толық сипаттама үшін Брай-Бошан алгоритмін қараңыз. [10].

100 бірліктегі деңгей ұзақмерзімді трендке – ұзақмерзімді тепе-тең деңгейге сәйкес келеді. Деңгейдің артық болуы трендтен оң ауытқуды, 100-ден төмен төмендеу – теріс ауытқуды көрсетеді.

3. Көрсеткіштерді бағалау

Әлеуетті көрсеткіштерді басым сапаның болуына бағалау кезеңі таңдау процесінің бөлігі болып табылады және жүйелі негізде жүргізілмейді. Осы кезеңде түрлі статистикалық әдістер арқылы әлеуетті көрсеткіштердің циклдігіне бағалау жүргізіледі. КҮИ жүйесінде ЭЫДҰ базалық қатардың циклдық бұрылу нүктелеріне қатынасы бойынша әлеуетті көрсеткіштердің әрбір қатарының циклдік жай-күйін қарайды, шарықтаулар мен құлдырауларды талдау ретінде жүргізіледі, онда мынадай сапалар бағаланады:

- үдемеліліктің ұзындығы және жүйелілігі (*үдемеліболудың орташа кезеңі 6-9 ай (2-3-тоқсан)*);
- көрсеткіштер және базалық қатар арасындағы циклдікті растау (*қатарлар арасындағы корреляцияны және кросс-корреляцияны тексеру*);
- базалық қатар циклдерінің әлеуетті көрсеткіштерінің болуы немесе «артық» циклдердің болуы.

4. Көрсеткіштерді жинақтау

Жеке көрсеткіштерді жинақтау өлшеу схемасының көмегімен жүргізіледі, ол КҮИ құрамына кіретін әрбір құрамдас бөліктің салмағын айқындайды. ЭЫДҰ жиынтық басым индикаторды құру кезінде бірдей салмақты қолданады.

Қазақстан үшін КҮИ құру кезінде жеке көрсеткіштерге арналған салмақ ретінде базалық қатары бар көрсеткіштердің корреляция коэффициенттерінің абсолютті мәні пайдаланылды.

5. Нәтижелерді таныстыру

ЭЫДҰ ұсынымдары бойынша нәтижелер үш форматта берілуге тиіс [6]:

- басым индикаторлардың жинақталған индексінің алынған КҮИ және базалық қатардың қалыпты және фильтрленген циклді түрінде (*осы ұсыным экономикалық циклдың бұрылу нүктелерін жақындату және экономикалық цикл фазасының өзгеруі туралы ерте дабылдар алуға мүмкіндік береді; сондай-ақ «шығарылымның айырмасы» тұжырымдамасын түсіндіруге мүмкіндік береді*);
- КҮИ және базалық қатардың жылдық өсу қарқыны түрінде (*мұндай ұсыным өсу қарқыны өзгерістерінің бағыттары (жеделдету/баяулау) туралы қорытындылар жасауға мүмкіндік береді*);
- алынған КҮИ және қалпына келтірілген ұзақмерзімді тренді бар базалық қатардың циклді түрінде.

Базалық қатарды және құрамдас бөліктерді жиынтық индикатордың құрамына енгізу үшін таңдап алғаннан кейін КҮИ-дің ерекше нұсқамасы кейінгі қайта қарауға дейін белгіленеді, ол осыны растау үшін кезең-кезеңмен өткізіледі, мұнда КҮИ өзінің өзектілігін сақтайды. КҮИ-дің құрамына кіретін құрамдас бөліктер экономикалық немесе статистикалық себептер бойынша КҮИ мақсаттарына барынша сәйкес бола алмайды (деректерді жариялау мерзімі ұлғаюы мүмкін немесе көрсеткіштерді жариялау тұтастай алғанда тоқтатылуы мүмкін). Бұл жағдайда КҮИ жалпы тарихи қатары қайта саналады.

3. Қазақстан үшін басым индикаторлар

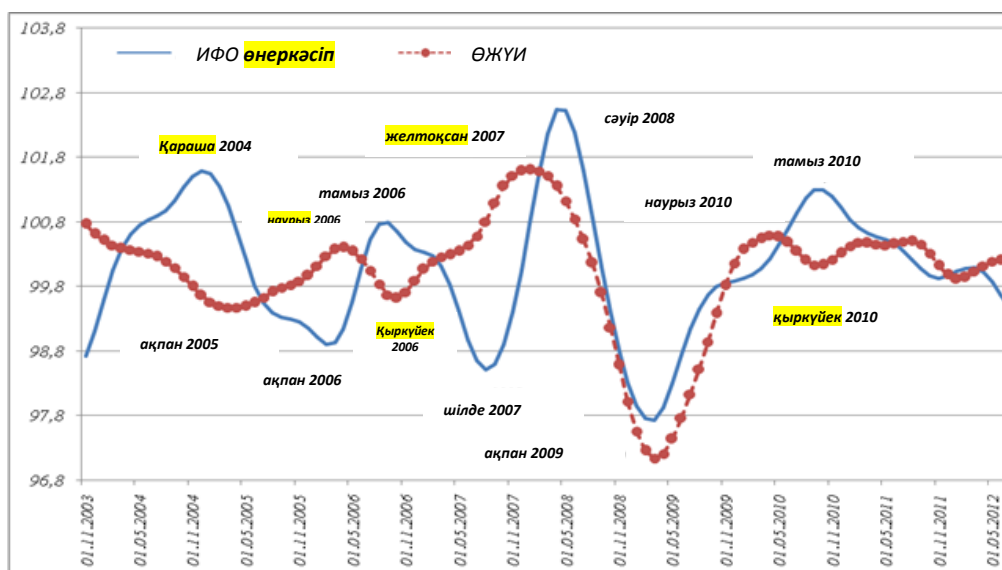
3.1. ҚР ҰЭМ СК өнеркәсіптің басым индикаторы

2003 жылдан бастап, ҚР ҰЭМ СК тоқсандық қатарларды айлыққа айырбастай отырып тоқсандық конъюнктуралық пікіртерімдер базасында өнеркәсіптің жиынтық басым индикаторын (ӨЖҮИ) есептеді. ӨЖҮИ мынадай болжамдық қасиеттерді көрсетті: құлдыраудың бұрылу нүктелеріндегі ИФО өнеркәсіптің ӨЖҮИ орташа үдемелілігі 7-8 ай, шарықтаудың бұрылу нүктелері – 4-5 ай болды. 2003 – 2012 жылдар аралығында ӨЖҮИ

экономикалық белсенділіктің 3 циклінен өтті, онда 4 шарықтау және 4 құлдырау¹⁸ шегі байқалды (2-сурет). Алайда осы индексті жариялау 2012 жылғы шілдеден бастап тоқтады.

2-сурет

ӨЖҮИ және ИФО өнеркәсіптің серпіні

Дереккөзі: ҚР ҰЭМ СК

3.2. Қазақстан үшін ҚРҰБ КҮИ қалыптастыру

КҮИ қалыптастыру үшін базалық қатар ретінде іс жүргізу тәсілімен ІЖӨ-нің тоқсандық деректері пайдаланылды. ЭЫДҰ-ның кезеңділігі барынша жоғары көрсеткіштерді пайдалану жөніндегі ұсынымдарына қарамастан тоқсандық деректердің нәтижелері Қазақстан үшін жоғары маңыздылығын көрсетті.

Экономиканың нақты секторы кәсіпорындарына жүргізілген пікіртерімдердің нәтижелері жиынтық индикатордың құрамына қосу үшін негізгі көрсеткіштер болды. Сонымен қатар, құрамға үдемелі сипатқа ие және елдегі экономикалық белсенділікке айтарлықтай әсер ететін макроэкономикалық көрсеткіштер де қосылды.

Деректерді статистикалық өңдеудің барлық кезеңдерін өткізгеннен кейін әлеуеті көрсеткіштердің циклдері кросс-корреляциялық функциялар арқылы (көрсеткіштің циклдық құрауыштарының әртүрлі лагтарының ІЖӨ-нің циклдық құрауышымен корреляциясы талданады) үдемелі сипаттардың болуына сынақтан өткізілді. Бұдан басқа көрсеткіштер циклының және олардың өзгеру нүктелерінің ІЖӨ цикліне және оның өзгеру нүктелеріне сәйкестігі талданды. Іріктеу қорытындысы бойынша 41 көрсеткіштің ішінен 25 көрсеткіш алынды, олар 2-кестеде ұсынылған.

2-кесте

Композиттік үдемелі индикатор құрамына кіретін көрсеткіштер

Көрсеткіш түрі	Р/с №	Сектор	Көрсеткіш	Өлшем бірлігі	Үдемелі лаг (тоқсандар) *	Корреляция
Макроэкономикалық көрсеткіштер	1	-	Brent маркалы мұнайдың бағасы	\$/баррель	0	0.67
	2	-	Тенгенің АҚШ долларына номиналды айырбастау бағамы	USD/KZT	0	-0.68
	3	Экономика бойынша барлығы	Кредиттеу көлемі	Млн. теңге	1	0.57
Иәтсе	4	Өнеркәсіп	Есепті тоқсанда дайын өнімге сұраныс	Диффузиялық	2	0.76

¹⁸ Өнеркәсіптің жиынтық үдемелі индикаторы, 10/07/2012№ 05-01/263 экспресс-ақпарат. ҚР ҰЭМ СК.

		және келесі тоқсаннан күту	индекс		
5	Құрылыс	Есепті кезеңде дайын өнімге сұраныс және келесі тоқсаннан күту	Диффузиялық индекс	2	0.86
6	Көтерме және бөлшек сауда	Есепті кезеңде дайын өнімге сұраныс және келесі тоқсаннан күту	Диффузиялық индекс	2	0.80
7	Көлік және қоймада сақтау	Есепті кезеңде дайын өнімге сұраныс және келесі тоқсаннан күту	Диффузиялық индекс	2	0.81
8	Жылжымайтын мүлікпен операциялар	Есепті кезеңде дайын өнімге сұраныс және келесі тоқсаннан күту	Диффузиялық индекс	1	0.66
9	Тұтыну тауарларын шығаратын және тұтынушылар үшін қызмет ұсынатын кәсіпорындар	Есепті кезеңде дайын өнімге сұраныс және келесі тоқсаннан күту	Диффузиялық индекс	2	0.68
10	Ауылшаруашылығы	Есепті кезеңде дайын өнімге сұраныс және келесі тоқсаннан күту	Диффузиялық индекс	2	0.60
11	Экономика бойынша барлығы	Есепті кезеңде дайын өнім бағасы және келесі тоқсаннан күту	Диффузиялық индекс	1	0.55
12	Тұтынушылық сектор	Есепті кезеңде дайын өнім бағасы және келесі тоқсаннан күту	Диффузиялық индекс	1	0.52
13	Экономика бойынша барлығы	Банктердің айналым қаражатын қаржыландыруға арналған кредиттері (мемлекеттік бағдарламаларды қоса алғанда)	Кәсіпорындар үлесі, %	1	0.63
14	Экономика бойынша барлығы	Кәсіпорындардың негізгі құрал-жабдықтарды қаржыландыруға арналған меншікті қаражаттары	Кәсіпорындар үлесі, %	1	0.47
15	Экономика бойынша барлығы	Банктердің негізгі құрал-жабдықтарды қаржыландыруға арналған кредиттері (мемлекеттік бағдарламаларды қоса алғанда)	Кәсіпорындар үлесі, %	1	0.72
16	Экономика бойынша барлығы	Негізгі құрал-жабдықтарды қаржыландыруға арналған басқа дереккөздер	Кәсіпорындар үлесі, %	0	0.46
17	Экономика бойынша барлығы	Есепті кезеңде банктердегі депозиттер көлемінің өзгеруі және келесі тоқсаннан күту	Диффузиялық индекс	1	0.56
18	Экономика бойынша барлығы	Есепті тоқсанда кредит алған кәсіпорындар	Кәсіпорындар үлесі, %	1	0.80
19	Экономика бойынша барлығы	Кредиттерге сұраныстар (келесі тоқсанда кредит алуға ниет білдірген кәсіпорындар)	Кәсіпорындар үлесі, %	0	0.59
20	Экономика бойынша барлығы	Теңгемен нақты номиналды пайыздық мөлшерлеме (пікіртерім деректері бойынша)	%	2	-0.78
21	Экономика бойынша барлығы	Шетел валютасымен нақты номиналды пайыздық мөлшерлеме (пікіртерім деректері бойынша)	%	1	-0.82
22	Экономика бойынша барлығы	Есепті тоқсанда қызметкерлерінің саны төмендеген кәсіпорындар	Кәсіпорындар үлесі, %	2	-0.74
23	Экономика бойынша барлығы	Есепті кезеңдегі АӨК<1 кәсіпорындар (азымдағы өтімділік коэффициенті =қысқамерзімді активтер/қысқамерзімді міндеттемелер)	Кәсіпорындар үлесі, %	1	-0.51
24	Экономика бойынша барлығы	Есепті тоқсанда теңгенің АҚШ долларына номиналды айырбастау бағамының өзгеруінің кәсіпорындардың қызметіне әсері	Диффузиялық индекс	1	0.58
25	Экономика бойынша барлығы	Есепті тоқсанда теңгенің Ресей рубліне номиналды айырбастау бағамының өзгеруінің кәсіпорындардың қызметіне әсері	Диффузиялық индекс	1	0.50

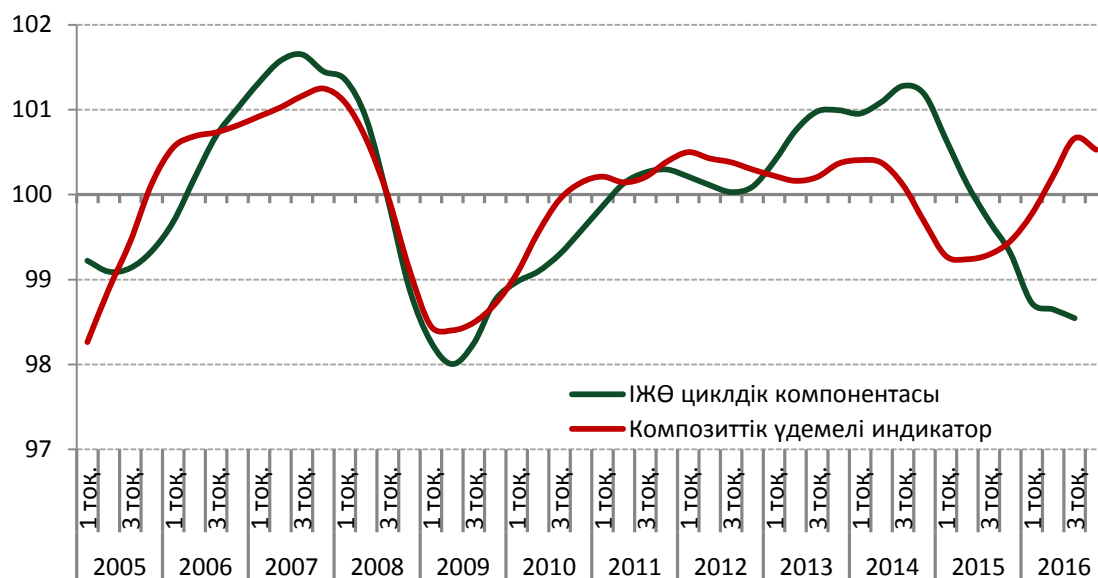
* корреляцияның ең жоғарғы коэффициентіне қол жеткізілген лагтың уақыт аралығы көрсетілген.

Барлық іріктеп алынған көрсеткіштер тиісті салмағымен КҮИ құрамына енгізілді. Базалық қатарға қарағанда қарсыциклдік көрсеткіштер КҮИ құрамына енгізілер алдында көрсеткіштер инверсияланды. Базалық қатарға статистикалық өңдеудің осыған ұқсас процесі қолданылды, оның қорытындысы бойынша ІЖӨ ретке келтірілген циклдық құрамдасы алынды.

2005 жыл - 2016 жыл аралығы кезеңдеріне Қазақстан экономикасы үшін қалыптастырылған КҮИ жақсы сипатқа ие. Алынған біріктірілген КҮИ және базалық қатар циклының серпіні 3-суретте берілген.

3-сурет

Композиттік үдемелі индикатор серпіні

Дереккөзі: автордың ҚРҰБ және ҚР ҰЭМ СК деректері негізіндегі есебі

КҮИ орташа алғанда 2-тоқсанға үдемелі әсерге ие. Тиісті үдемелі лаг кезінде корреляция коэффициенті 0,77 болады. КҮИ циклының серпіні жалған белгі берместен зерттеліп отырған кезеңдегі барлық өзгеру нүктелері туралы белгі берді, ол КҮИ-дің жақсы болжамдық қасиетін білдіреді.

Сонымен, КҮИ-дің ретроспективті талдау негізінде 1-тоқсандағы ІЖӨ-нің нақты құлдырағанын басып озып 2009 жылғы 1-тоқсанда экономикалық белсенділіктің қысқарғанын көрсетті. Бұнымен бірігіп КҮИ-дің бәсеңдеуі 2012 жылы басталды, онда экономиканың нақты өсу қарқыны салыстырмалы түрде жоғары болды. Алайда, өсуді қалпына келтіру тұрақты болмады және сыртқы күйзелістердің және жинақталған ішкі теңгерімсіздіктердің салдарынан 2014 жылдың соңында ІЖӨ төмендей бастады. КҮИ 2014 жылғы екінші тоқсанда төмендей бастады, кейін ұзақмерзімді үрдіс белгісінен (100) де төмендеп кетті және осылайша кейіннен экономикалық белсенділіктің бәсеңдеуінің нышанын білдірді. 2016 жылғы екінші тоқсаннан бастап КҮИ экономикадағы жай-күйдің біртіндеп қалпына келіп, жақсарып келе жатқанын көрсетіп ұзақмерзімді үрдіске қарағанда оң жағына өтті. Осыған байланысты, ІЖӨ-нің өсу қарқыны қалпына келе бастайды және экономика қысқамерзімді перспективада қалпына келтіру өсу фазасына өтеді деп болжам жасауға болады.

4. Ұйғарымдар мен ұсынымдар

Бұл жұмыстың негізгі міндеті ЭЫДҰ-ның әдістемесі негізінде композиттік үдемелі индикаторды қалыптастыру болды. КҮИ негізгі макроэкономикалық көрсеткіштердің өсу циклдеріне қарағанда үдемелі сипатқа ие біріктірілген уақытша қатарларды білдіреді. КҮИ тұжырымдамасы нарықтық экономика экономикалық белсенділіктің қайталама және кезеңдік емес құбылмалылыққа ұшырайды деген болжамдарға негізделеді.

КҮИ тек бір ғана индикаторды пайдаланудан жалған белгі алу тәуекелін барынша азайту мақсатында қалыптасады [11]. Біріктірілген индикатор бола тұра, КҮИ өзіне

экономикалық агенттердің жай-күйі туралы куәландыратын қысқа мерзімді үдерістер туралы және экономикадағы негізгі үрдістер туралы барынша маңызды ақпаратты өзіне жинақтайды.

Қазақстан экономикасы үшін қалыптастырылған КҮИ осы сияқты көрсеткіштерге қойылатын талаптарға сәйкес келеді, және жақсы болжамдық қасиеттері бар, ол КҮИ-ді экономикалық талдауда және экономикалық даму серпінін қысқамерзімді болжауда белсенді пайдалануға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, КҮИ-ді одан әрі дамыту және жетілдіру, сондай-ақ оның болжам жасау жүйесінде кеңінен қолданылуы үшін бірқатар бағыттар бар. Олардың ішінде Қазақстан КҮИ-інің құрамына халық арасында жүргізілген пікіртерім нәтижелерінің және олардың кірістерге, инфляцияға және валюталар бағамының серпініне қатысты күтулерінің, еңбек нарығы көрсеткіштерінің кіргенін атап өткен дұрыс. Сондай-ақ КҮИ-ді экономикалық даму көрсеткіштерін модельдеу және қысқамерзімді болжау жүйесіне ықпалдастыруға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Крук, Д., Коршун, А. (2010). «Экономический цикл и опережающие индикаторы: методологические подходы и возможности использования в Беларуси». ЖМИ зертеу орталығы, WP/10/05;
2. Біріккен Ұлттар Ұйымының Экономикалық және әлеуметтік кеңесі, «Углубленный анализ опережающих, композитных и психологических индикаторов». Еуропа экономикалық комиссиясы. Еуропа статистиктерінің конференциясы. Париж, Франция, 2014 жылғы 9-11 сәуір, ECE/CES/2014/10. (http://www.unece.org:8080/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/2014/ECE_CES_2014_10-In-depth_review_of_leading_composite_and_sentiment.pdf);
3. OECD (2008b). Handbook on Constructing Composite Indicators: *Methodology and User Guide*, OECD;
4. КО және ЕЭК мүшелері мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық дамуының үдемелі индикаторларын құрудың әдіснамалық тәсілдері. Мәскеу 2014;
5. OECD Statistics, OECD Composite Leading Indicators: *a Tool for Short Term Analysis*”, Economic Surveys and Data Analysis, CIRET Conference Proceedings, Paris 2000;
6. OECD (2012). OECD System of Composite Leading Indicators, *Methodology Guideline*, OECD;
7. Boschan, C., Ebanks, W. (1978). The Phase Average Trend: A New Way of Measuring Economic Growth, *Proceedings of the Business and Economic Statistics Section. American Statistical Association*, Washington D.C.;
8. Nilsson, R. and Gyomai, G. (2008). Cycle Extraction: A comparison of the Phase-Average Trend method, the Hodrick-Prescott and Christiano-Fitzgerald filters. OECD. (<http://www.oecd.org/std/leading-indicators/41520591.pdf>);
9. Hodrick, R. J., Prescott, E.C. (1997). Postwar U.S. business cycles: an empirical investigation, *Journal of Money, Credit and Banking*, 29, 1-16;
10. Bry, G., Boschan, C. (1971) Cyclical Analysis of Time Series: Selected Procedures and Computer Programs, NBER, *Technical Paper 20*;
11. ҚР Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті, Жиынтық үдемелі индикаторды қалыптастыру әдістемесі, Астана 2011.

Қазақстан экономикасын долларсыздандыру

Осинов И.В. – Зерттеулер және статистика департаментінің макроэкономикалық болжау және мониторинг басқармасы бастығының орынбасары.

Бұл мақалада Қазақстан экономикасының жоғары долларлану деңгейіне себепші болатын ықпал ету факторлары сипатталады, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі мен Үкіметі қабылдаған, долларсыздандыруға бағытталған шаралар, сондай-ақ экономикалық субъектілердің теңгенің айырбастау бағамының әлсіреуіне ден қоюы келтіріледі.

Қазақстан экономикасы долларлануының пайда болу себептері және деңгейін төмендету бойынша шаралар

Қазақстан экономикасы өтпелі экономикасы бар және дамушы елдерге тән долларланудан тыс қалмады.

Әлемдік тәжірибеде долларланудың анықтамасы ішкі ақша айналысында АҚШ долларларын және /немесе басқа айырбасталатын валютаны пайдалану деп қабылданған.

Долларлану қаржылық – қаржылық келісімшарттардың (кредиттер, депозиттер және т.б.) долларлануы, нақты – бағаларды және жалақыны шетел валютасында номинирлеу, және валюталық алмастыру – есеп айырысу кезінде ұлттық валютаның орнына қолма-қол шетел валютасын пайдалану деп бөлінеді.

Қазақстанда шетел валютасы, негізінде АҚШ доллары, экономиканың әртүрлі салаларында айналыста бола тұрып, белгілі бір мөлшерде ұлттық ақшаның функциясын атқарады, сонымен елді долларлануға апарады, жинақтау құралы, құн өлшемі және төлем құралы ретінде болады.

Шетел валютасындағы депозиттердің үлесі қомақты болғандықтан Қазақстанда депозиттік және кредиттік нарықтардың долларлануы, яғни қаржылық долларлану байқалады. Мысалы, депозиттердің жалпы көлеміне қатысты шетел валютасындағы депозиттер үлесінің орташа мәні 1997 жылғы желтоқсаннан бастап 2016 жылғы желтоқсанға дейінгі кезеңде 44,0% құрады. Осы кезеңде депозиттердің долларлану деңгейінің ең төмен мәні 1997 жылғы желтоқсанда – 23,2%, ал ең жоғарғысы 2016 жылғы қаңтарда – 69,9% болды [1]. 1997 жылғы желтоқсаннан бастап 2016 жылғы желтоқсанға дейінгі кезеңде кредиттердің жалпы көлеміне қатысты шетел валютасындағы кредиттер үлесінің орташа мәні 45,7% құрады. Кредиттер долларлануының ең төмен деңгейі 2015 жылғы маусымда – 23,3%, ал ең жоғары деңгейі 2002 жылғы қаңтарда – 71,9% байқалды [2].

Қолма-қол шетел валютасы төлем құралының функциясын да жария емес атқарады, яғни валюталық алмастыру байқалады. Қазақстанда қолма-қол шетел валютасының айналыста болуының негізгі салалары ірі сатып алулар (қайталама нарықта тұрғын үйді, қолданыста болған автомобильдерді сатып алу, туризм) болып табылады. Бұл сатып алуды бақылау мүмкін емес, өйткені олардың тікелей қатысушылары мәміле бойынша тараптар ғана болып табылады, есеп айырысу шетел валютасында жүзеге асырылады, бұл ретте осындай мәмілелердің құжаттарында сома теңгемен көрсетіледі.

Қазақстанда 2016 жылы тыйым салғанға дейін жалғыз заңды төлем құралы теңге болып табылатынына қарамастан, АҚШ доллары кейбір жағдайларда құн өлшемі функциясын атқарды. АҚШ доллары немесе шартты бірлік (ш.б.) жылжымайтын мүлік нарығында, автомобиль нарығында бағаларды көрсеткен кезде құн өлшемі ретінде пайдаланылды, сондай-ақ оның туристік фирмалар, импорттық қызметтер мен тауарларды ұсынатын жарнама агенттіктері пайдаланды.

Әлемдік тәжірибе көрсететіндей долларланудың пайда болуының негізгі себептері:

- макроэкономикалық тұрақсыздық, ол нақты пайыздық мөлшерлемелердің жоғары құбылмалылығымен және инфляциямен көрініс алады;

- құрылымдық экономикалық проблемалар болып табылады. Мысалы, экспортқа бағдарланған елдер негізгі экспорттық тауарлар бағаларының құбылуына ұшырағыш. Өз кезегінде, ұлттық валютаға әсер ететін сыртқы күйзелістер экономикалық субъектілердің жинақтау құралы ретінде шетел валютасына басымдық бере бастауына апарады. Дамымаған өңдеу секторы шетелдік кең тұтынылатын тауарларға сұраныстың экономика субъектілерінің валюталық басымдықтарына да әсер ететініне апарады.

90-жылдардың басында Қазақстанда долларланудың өсуінің басты себептері мыналар болды: экономикалық байланыстардың үзілуі; өндірістің құлдырауы; айырбастау бағамының және инфляцияның жоғары тұрақсыздығы.

Кейін долларлану деңгейіне 1998 жылы Оңтүстік Шығыс Азия мен Ресейде болған қаржы дағдарысы, ал содан кейін 2007-2009 жылдардағы жаһандық қаржы-экономикалық дағдарысы әсер етті.

Долларланудың басқа көзі негізінде көмірсутегі шикізаттың экспортына бағдарланған Қазақстан экономикасының біркелкі дамымаған құрылымы болып табылады. 2016 жылғы қаңтар-қарашада экспорттың құрылымында отын-энергетикалық тауарлардың үлесі 60,8% құрады [3]. Сыртқы сауда айналымы көлеміндегі экспорттың үлесі 59,2%, ал импорттың үлесі 40,8% құрайды, бұл елге экспорттан түсетін валютаның айтарлықтай әкелінуіне себепші болады, ал импорттың жоғары үлесі шетел валютасына тұрақты қажеттілікті қалыптастырады [3].

Долларлану деңгейінің өсуін сондай-ақ 1999, 2009 және 2014 жылдарда жүргізілген теңгенің айырбастау бағамын түзетуден кейін байқауға болады. Бұл бірінші кезекте, теңгемен депозиттердің валюталық бөлігін және кредиттерді бағам бойынша қайта санаумен жүргізілетін статистикалық есептіліктің ерекшелігімен түсіндіріледі, яғни қаржылық долларланудың өсуі, оның ішінде теңге бағамының әлсіреуіне қатысты қайта бағалаумен байланысты. Бұл ретте, өткен жылдардың тәжірибесі айырбастау бағамын біржолғы түзетумен байланысты долларланудың өсуінен кейін, әдетте бұл үрдерістің «басылуын» көрсетеді. Алайда, 2014 жылғы ақпандағы айырбастау бағамын түзетуден кейін Қазақстан экономикасына сыртқы күйзелістердің (Ресей рублінің әлсіреуі, геосаяси тұрақсыздық, мұнай бағасының төмендеуі) әсеріне байланысты депозиттер долларсыздандырылуының тұрақты үдерісі байқалған жоқ. Депозиттердің долларлану деңгейі 2013 жылғы желтоқсандағы 37,4%-дан 2014 жылғы желтоқсандағы 55,5%-ға дейін өсті, одан кейін 2015 жылғы бірінші жартыжылдықтың соңында 50,3%-ға дейін шамалы төмендеді және 2015 жылғы тамызда 59,2%-ға дейін өсті [1].

Долларланудың өсуінің келесі кезеңі Үкімет пен Ұлттық Банктің 2015 жылғы 20 тамыздан бастап теңгенің еркін өзгермелі айырбастау бағамы режиміне көшу туралы шешіміне байланысты, бұл теңгенің айтарлықтай әлсіреуіне әкелді. Бұл шешім мұнай және басқа шикізат тауарлары бағасының айтарлықтай құлдырауы және Қазақстанның саудадағы негізгі әріптес елдердің ұлттық валютасының әлсіреуі сияқты ұзақмерзімді сипаты бар сыртқы күйзелістердің өсуіне байланысты қабылданды.

Долларланудың жоғары деңгейі ақша-кредит және бағамдық саясат тиімділігінің төмендеуімен байланысты проблемаларды туындатады, өйткені Ұлттық Банктің ел экономикасында қолма-қол ақша нысанында жүретін шетел валютасын басқару және бақылау бойынша пәрменді тетіктері жоқ. Сондай-ақ кредит тәуекелі, валюта тәуекелі, қарыз алушылардың төлем қабілетсіздігі тәуекелі және өтімділікті жоғалту сияқты қаржы жүйесінің тәуекелдері өседі.

Долларлану деңгейінің өсуі проблемасы Ұлттық Банктің назарынан тыс қалған жоқ, осыған байланысты 2015 жылы мынадай шаралар қабылданды:

1. Жеке тұлға - салымшыларға кепілдік берілетін ұлттық валютадағы депозиттер бойынша төлем сомасын 5 млн. теңдеген 10 млн. теңгеге дейін ұлғайту [4].

2. Халықтың шетел валютасындағы кепілдік берілетін депозиттері бойынша ұсынылатын сыйақы мөлшерлемесінің ең жоғары мөлшерін жылдық 4%-дан 3%-ға дейін төмендету [5].

3. Қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру бойынша қызметті жүзеге асыруға қойылатын қосымша талаптар белгіленді, атап айтқанда қолма-қол шетел валютасын сатып алудың және сатудың белгіленген бағамдарын кешкі және түнгі уақытта, сондай-ақ демалыс күндері өзгертуге тыйым салу енгізілді [6].

4. Еркін өзгермелі айырбастау бағамына көшуден кейін депозиттердің әкетілуінің алдын алу үшін Ұлттық Банк ұлттық валютада (теңгемен) ашылған және бір миллион теңге мөлшерінен аспайтын жеке тұлғалардың депозиттері бойынша бағамдық айырманы өтеу тетігін әзірледі [7].

2016 жылғы қазанда, қарашада және желтоқсанда Ұлттық Банк осы тетікті іске асыру шеңберінде үш транш арқылы салымдар бойынша өтеу жалпы сомасын 53,8 млрд. теңге мөлшерінде төледі, осы арқылы өтемақы төлеу рәсімін аяқтады.

5. Шетел валютасында кірісі жоқ жеке тұлғаларға осы валютада алты ай ішінде ипотекалық қарыздарды беруге тыйым салу енгізілді [8].

Қосымша капиталды қалыптастыру қажеттілігі жолымен шетел валютасында қарыздар беруге қатысты банктерді ынталандырмау бойынша шаралар енгізілді [9].

2016 жылғы 1 қаңтардан бастап тиісті валюталық түсімі жоқ және (немесе) валюталық тәуекелі қарыз алушы тарапынан хеджирлеудің тиісті құралдарымен жабылмаған қарыз алушыларға бастапқы мерзімі 1 жылдан асатын шетел валютасында жаңадан берілетін қарыздар үшін кредиттік тәуекел бойынша саралау 100%-дан 200%-ға дейін ұлғайтылды.

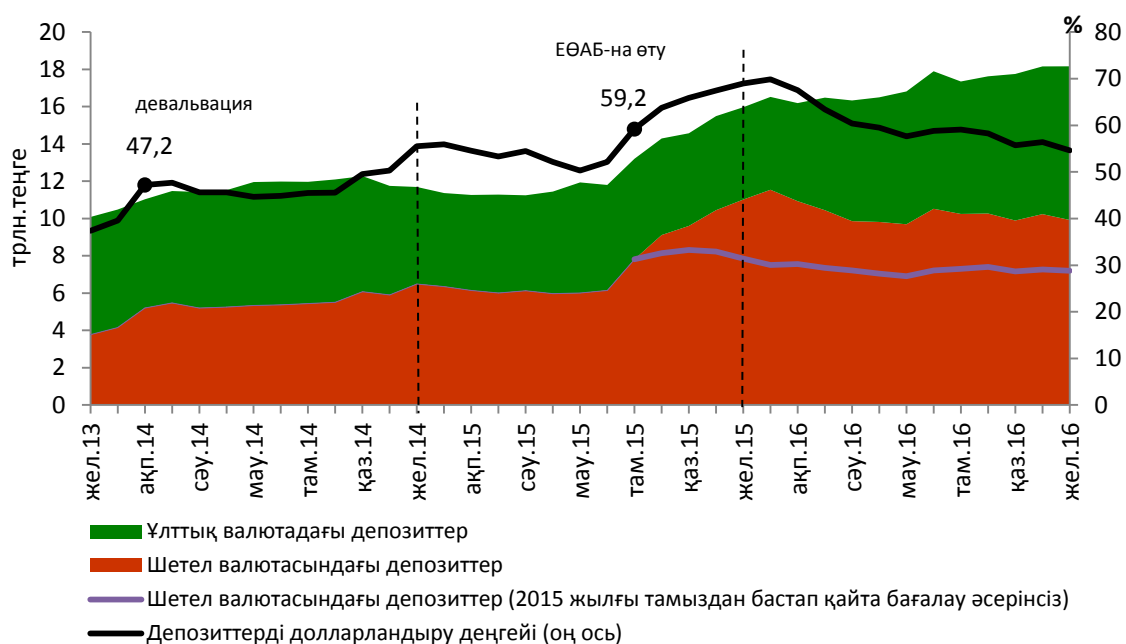
2016 жылғы 2 ақпаннан бастап Қазақстанда Ұлттық экономика министрлігі дайындаған жаңа Электрондық сауданы жүзеге асыру қағидалары күшіне енді. Осы қағидаларға сәйкес электрондық саудадағы делдал компания тауарларға тек ұлттық валютамен баға белгілеуді қамтамасыз етеді. Осылайша, автомобильдер, жылжымалы мүлік және басқа тауарларды сату туралы хабарландыру бере отырып, сатушылар құнын АҚШ долларында немесе басқа шетел валютасында көрсетпей, тек теңгемен көрсетуге тиіс [10].

Халықтың депозиттеріне қатысты, 2016 жылғы 1 ақпаннан бастап «Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қоры» АҚ халықтың ұлттық валютамен кепіл берілген депозиттері бойынша ұсынылып отырған сыйақы мөлшерлемесін 10%-дан 14%-ға дейін өсірді, ал шетел валютасындағы депозиттер бойынша жылдық 3%-дан 2%-ға дейін түсірді.

Сондай-ақ 2016 жылдың соңында Ұлттық экономика министрлігі долларсыздандыруға қатысты бағытты қолдау мақсатында заң жобасын дайындады, осы арқылы Қазақстан Республикасы аумағында өткізілетін өнім құнын, оның ішінде жарнамада өнім құнын тек ұлттық валютамен көрсету туралы талап енгізілетін болады [11].

Экономиканы долларсыздандыруға бағытталған осы шаралар кешені жеткілікті түрде жақсы нәтижелер көрсетті. Мәселен, депозиттердің долларлану деңгейі 2015 жылғы 69,0%-дан 2016 жылғы желтоқсандағы 54,6%-ға дейін төмендетілді. Бұл ретте резиденттердің депозиттік ұйымдардағы депозиттерінің көлемі 2017 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша 2016 жылдың басынан бастап 13,7%-ға ұлғайып, 18,2 трлн. теңгені құрады. Ұлттық валютамен депозиттер 2016 жылы 66,4%-ға 8,2 трлн. теңгеге өсті, шетел валютасында – 9,9%-ға 9,9 трлн. теңгеге түсті (1-сурет). Халықтың (бейрезиденттердің шоттарын ескере отырып) депозиттері 15,0%-ға 7,9 трлн. теңгеге дейін өсті. Ұлттық валютамен депозиттер 108,6%-ға өсті, шетел валютасындағы депозиттер – 9,7%-ға төмендеді. Халық депозиттерінің долларлану деңгейі 79,2%-дан 62,2%-ға дейін төмендеді. [1].

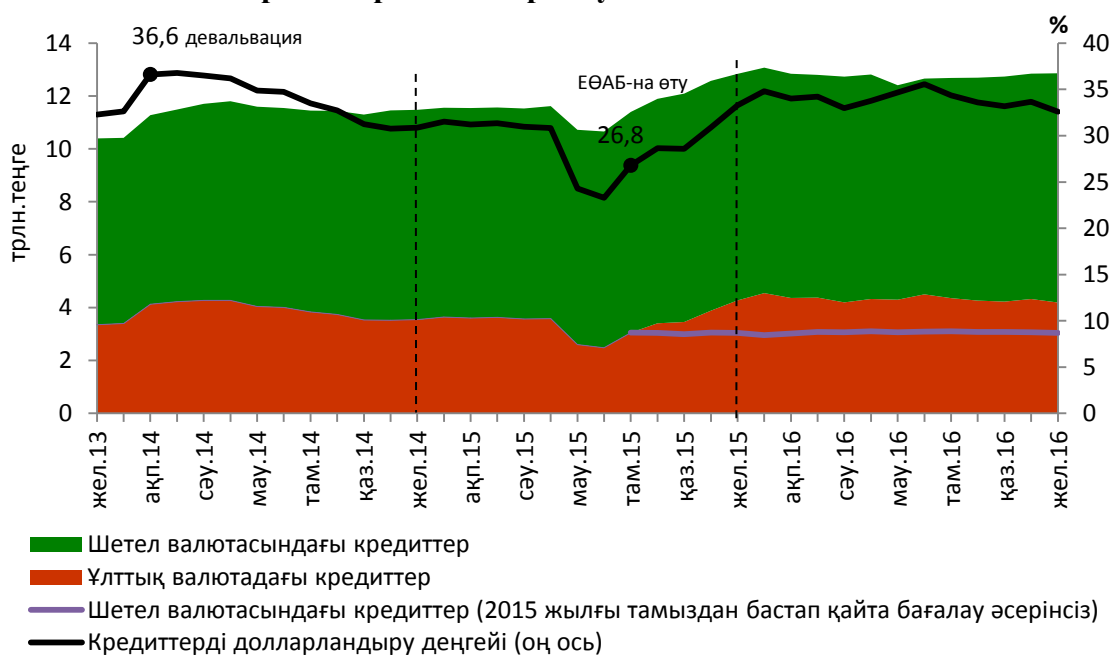
Депозиттердің долларлану деңгейі

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі (бұдан әрі – ҚРҰБ)

Кредиттердің долларлану деңгейі 2016 жылы 33,7%-дан 32,6%-ға дейін төмендеді. Банкердің экономиканы кредиттеуінің жалпы көлемі 2016 жылдың басынан бастап 12,9 трлн. теңгеге дейін 1,5%-ға көтерілді. Ұлттық валютадағы кредиттер 8,7 трлн. теңгеге дейін 3,2%-ға ұлғайды, шетел валютасындағы кредиттер 4,2 трлн. теңгеге дейін 1,9%-ға төмендеді (2-сурет) [2].

Кредиттердің долларлану деңгейі

Дереккөзі: ҚРҰБ

Қазақстан экономикасы субъектілерінің теңгенің айырбастау бағамының әлсіреуіне ден қоюы

Теңгенің еркін өзгермелі айырбастау режиміне өту Қазақстанда девальвациялық күтулерді төмендетті. Мәселен, 2016 жылы Қазақстан қор биржасындағы (KASE) шетел валюталарымен сауда-саттық көлемі, валюталық своп операцияларын қоса алғанда, 36,1 трлн. теңге (баламасы 104,9 млрд. АҚШ доллары) болды және 2015 жылмен салыстырғанда 45,4%-ға (доллармен көрсетуде 66,5%-ға) төмендеді [12].

Сонымен қатар айырбастау пункттерінің қолма-қол шетел валютасын сату бойынша операциялардың нетто көлемі айтарлықтай қысқарды. 2016 жылы қолма-қол АҚШ долларын сатудың нетто көлемі 2015 жылмен салыстырғанда 5,7 есе төмендеді (1-кесте). Өз кезегінде, қолма-қол еуро сатудың нетто көлемі 1,6 есе қысқарды, Ресей рублі - 2,0 есе азайды [13].

1-кесте

Айырбастау пункттерінің қолма-қол АҚШ долларын сатудың нетто-операциялары

млн. АҚШ долл.

Кезең	Барлығы	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2016ж.	1360	213	-277	-236	-250	-184	-26	284	450	325	304	398	358
2015ж.	7690	862	627	388	1409	252	377	1029	551	408	507	359	922

Дереккөзі: ҚРҰБ

Еркін өзгермелі айырбастау бағамының режимі шеңберінде ұлттық валютаның әлсіреуі сыртқы күйзелістерді сіңіру бөлігінде оң сәттерге ие болды.

Соңғы екі жылда Қазақстан экономикасы, сол сияқты бірқатар басқа шикізат ресурстарды экспорттаушы елдердің экономикасы мұнай бағасының құлдырауынан, энергия ресурстарына сұраныстың төмендеуінен, экспорттық кірістердің азаюынан және ұлттық валютаның құнсыздануынан айтарлықтай күйзеліске ұшырады. Тек 2016 жылы Brent маркалы мұнайдың орташа құны 15,9%-ға төмендеп, баррель үшін 44,0 АҚШ доллары (2015 жылы – 52,4 АҚШ доллары) болды. Нәтижесінде, 2016 жылғы қаңтар-қарашада Қазақстанның сыртқы сауда айналымы 55,3 млрд. АҚШ долларына дейін 21,5%-ға төмендеді (экспорт 22,2%-ға, импорт – 20,1%-ға төмендеді) [3].

Қазақстанда өнеркәсіп өндірісіне негізгі үлесті өңделмеген мұнайды және табиғи газ өндіру құрайды, оның үлесі 2016 жылы 39,5% болды [3]. 2016 жылы өңделмеген мұнай және табиғи газ өндірудің нақты көлемінің индексі 1,7%-ға төмендеді, бұл өнеркәсіп өндірісінің 1,1%-ға қысқаруына әкелді [3]. Сонымен қатар, ақшалай көрсетуде өнеркәсіп көлемі 2016 жылы 26,8%-ға немесе 3,9 трлн. теңгеге өсті, оның ішінде тау-кен өндіру өнеркәсібі 24,7%-ға ұлғайды, өңдеуші – 34,0%-ға өсті, бұл теңгенің айырбастау бағамының әлсіреуіне себепші болды [3].

Экономиканың өзгермелі бағамға бейімделуін Ұлттық Банк жүргізген кәсіпорындар мониторингінің деректері растайды. Ұлттық Банк 15 жыл бойы салалардағы ағымдағы ахуал және басшылардың күтулері туралы жедел ақпарат алу үшін экономиканың нақты секторы кәсіпорындарының тоқсан сайынғы пікіртерімдерін өткізді. 2016 жылғы 3-тоқсанның қорытындылары бойынша кәсіпорындардың пікіртерім нәтижелері 2016 жылғы екі тоқсанда байқалған теңгенің шетел валюталарына айырбастау бағамының өзгеруінің теріс ықпалының төмендеу үрдісін растайды. Мәселен, 2016 жылғы 3-тоқсандағы пікіртерім деректері бойынша 2016 жылғы 2-тоқсанмен салыстырғанда теңгенің АҚШ долларына, еуроға және ресей рубліне номиналдық айырбастау бағамының өзгеруінен теріс әсерге ұшыраған респонденттердің үлесі, тиісінше 5,7%-ға, 4,6%-ға және 5,0%-ға қысқарды (3,4,5-сурет) [14].

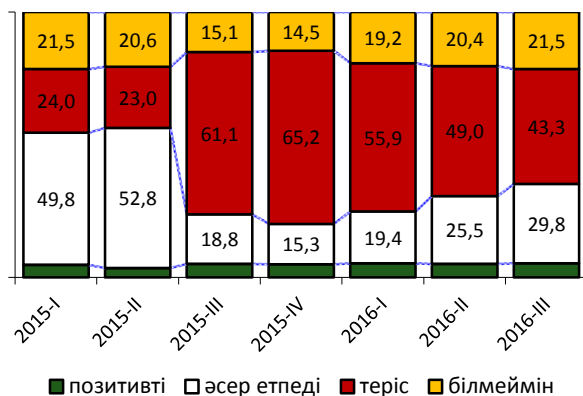
Сонымен қоса, қызметіне айырбастау бағамының өзгеруі әсер етпеген кәсіпорындардың саны өсті, ол, өз кезегінде, теңгенің номиналды айырбастау бағамы 2016 жылғы үшінші тоқсанда салыстырмалы түрде тұрақты болуымен байланысты.

Пікіртерімнің осы көрсеткіштері 2015 жылғы тамызда инфляциялық таргеттеуге өту шегінде теңгенің еркін өзгермелі айырбастау бағамы режиміне өтумен байланысты нақты сектор кәсіпорындарының қызметіне теріс әсердің азайғанын білдіреді.

3-сурет

Теңге бағамының АҚШ долларына әсері

USD/KZT, % жауап

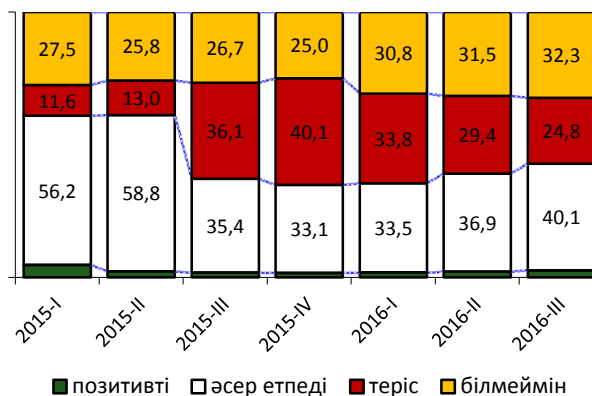

Дереккөзі: ҚРҰБ

4-сурет

Теңге бағамының еуроға әсері

EUR/KZT, % жауап

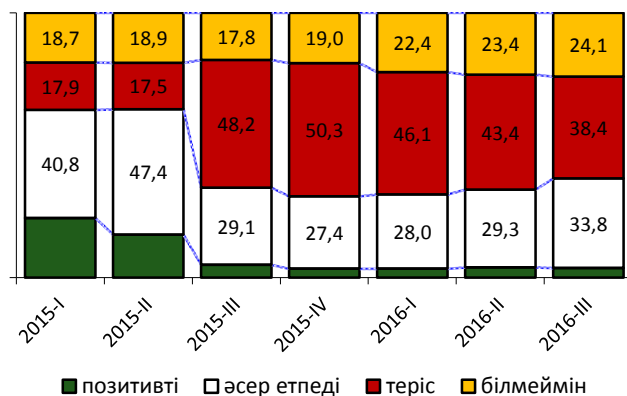

Дереккөзі: ҚРҰБ

5-сурет

Теңге бағамының Ресей рубліне әсері

RUB/KZT, % жауап

Дереккөзі: ҚРҰБ

Қорытындылай келе, негізінен жанама болып табылатын және теңгемен активтердің тартымдылығын ынталандыруға бағытталған шаралар барынша оң нәтижелерге әкелгенін және Қазақстан экономикасының долларлану деңгейі төмендей бастағанын атап өткен жөн. Теңге әлсіреуінің теріс күйзелісінің нақты сектор кәсіпорындарының қызметіне әсері де азайды. Осылайша, Қазақстан экономикасы еркін өзгермелі айырбастау бағамы режиміне өту жағдайларында жаңа ақиқатқа біртіндеп бейімделуде.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми интернет-ресурсы <http://www.nationalbank.kz/?docid=295&switch=russian;>
2. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми интернет-ресурсы <http://www.nationalbank.kz/?docid=302&switch=russian;>
3. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің деректері;
4. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сақтандыру және исламдық қаржыландыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2015 жылғы 27 сәуірдегі № 311-V Қазақстан Республикасының Заңы;
5. «Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қоры» АҚ-тың Директорлар кеңесінің 2014 жылғы 25 желтоқсандағы №6 шешімі;
6. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының «Қазақстан Республикасында қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» 2014 жылғы 16 шілдедегі № 144 қаулысына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2015 жылғы 26 наурыздағы №46 қаулысы;
7. «Еркін өзгермелі айырбастау бағамы режиміне өтуге байланысты жеке тұлғалардың ұлттық валютада (теңгеде) ашылған депозиттері бойынша өтемақы төлеу тәртібін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2015 жылғы 09 қыркүйектегі №157 қаулысы;
8. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне екінші деңгейдегі банктердің жұмыс істемейтін кредиттері мен активтері, қаржылық қызметтер көрсету және қаржы ұйымдары мен Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2015 жылғы 24 қарашадағы №422-V Қазақстан Республикасының Заңы;
9. «Екінші деңгейдегі банктер үшін пруденциалдық нормативтер есеп айырысуларының нормативтік мәні мен әдістемесі туралы нұсқаулықты бекіту туралы» ҚҚА Басқармасының 2005 жылғы 30 қыркүйектегі № 358 қаулысы;
10. Ұлттық экономика министрінің міндетін атқарушының 2015 жылғы 25 қарашадағы № 720 ҚР бұйрығымен бекітілген «Электрондық сауданы жүзеге асыру қағидалары»;
11. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жарнама мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2016 жылғы 31 қазандағы Қазақстан Республикасы Заңының жобасы;
12. KASE ақпараттық хабарламасы <http://www.kase.kz/ru/news/show/1321182;>
13. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің статистикалық бюллетені 2016 жылғы желтоқсан, №12 (265);
14. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми интернет-ресурсы <http://www.nationalbank.kz/?docid=3341&switch=russian.>

Касса айналымы бойынша есептілік көмегімен ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдыруға банктердің араласу тәуекелдерін анықтау

А.А. Сейданов – Қаржы нарығы әдіснамасы департаменті қаржы нарығындағы асыра пайдалануға қарсы іс-қимыл басқармасының бас маман-экономисі

Мақалада ақшаны Қазақстанның қаржы институттары арқылы қолма-қол ақшаға айналдыруды анықтау тәсілдері және заңсыз қолма-қол ақшаға айналдырумен күрес жөніндегі шаралар қарастырылады.

Мақаланың мақсаты – КЖ/ТҚҚ¹⁹ проблемаларын ашып көрсету және оларды шешудің ықтимал жолдарын қарастыру.

Өзінің табиғатында ақшаны жылыстату экономикалық және қаржы қызметінің қалыпты диапазонынан тыс қылмыскерлер жүзеге асыратын заңды қызмет болып табылады. Халықаралық сарапшылардың пікірінше, әлемде ақшаны жылыстатудың жиынтық көлемі әлемдік ішкі жалпы өнімнің екі пайызынан бес пайызына дейін аралығында екен. Мәмілелердің заңсыз болуына байланысты дәлме-дәл статистикалық деректер жоқ, сондықтан да заңсыз экономикалық айналымнан алынған ақша сомасын түпкілікті бағалау мүмкін емес [1].

Бүгінгі күні Қазақстан экономикасындағы қолма-қол ақша негізгі төлем құралдарының бірі болып табылады. Сонымен бірге дамыған елдерде қолма-қол ақшаны айналымына тауар айналымының 10%-на жуығы тиесілі, ал Қазақстанда, сондай-ақ ЕАЭО елдерінде барлық транзакцияның 90%-нан астамы қолма-қол ақшаны пайдалану арқылы жүргізіледі [2]. Қолма-қол ақша қазіргі кезде иесі үшін барынша төмен тәуекелмен заңды секторда да, көлеңкелі экономикада да іс жүзінде кез келген мөлшерде пайдаланылады. Ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдыру, жалған кәсіпкерлік қызмет экономикамыздың өзекті проблемаларының бірі болып табылады. Бұл проблеманың негізгі ерекшелігі заңсыз (қылмыстық жолмен алынған) кірістердің негізгі көзі заңсыз қызмет болуында, ал кірістерді алудың заңсыз болуына байланысты олар заңсыз сипатқа ие болуында. Бұл ретте экономика саласындағы іс жүзінде кез келген предикатты қылмыс, мысалы, салық салудан жалтару, алаяқтық, сыбайлас жемқорлық және қызметтік өкілеттікті асыра пайдалану, жымқыру және т.б. осындай «заңсыз алу көзі» бола алады. Мұндай жағдайларда заңсыз кірістер (ақша) басынан-ақ қолма-қол нысанда да, қолма-қол емес нысанда да бола алады. Көптеген жағдайларда мемлекет пен «квазимемлекеттік» сектор сатып алу кезінде жұмсайтын ақша қолма-қол ақшаға айналдырылады, қоғамда оны «қолма-қол етумен» немесе «үлесін берумен» тікелей байланыстырады.

Қазақстанда заңсыз операцияларды жасау үшін қолма-қол ақшаны пайдалану тәуекелі: қылмыстық заңнамада (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 215-бабы түрінде – жалған кәсіпкерлік, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 218-бабында – қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге мүлікті заңдастыру (жылыстату), КЖ/ТҚҚ заңнамасында (қаржылық мониторинг жүргізуге жататын қолма-қол ақша нысанында жасалатын операциялар санының көп болуы, сондай-ақ заңсыз қолма-қол ақшаға айналдырумен байланысты күдіктілік белгілері), КЖ/ТҚҚ мақсатындағы ішкі бақылау қағидаларына қойылатын талаптарда²⁰ (қолма-қол ақша айналымы айтарлықтай тәуекелі жоғары клиенттерге жатқызу түрінде), сондай-ақ Қазақстан Республикасының Үкіметі мен

¹⁹ Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл

²⁰ Бірлескен Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2014 жылғы 26 қарашадағы № 521 бұйрығымен және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2014 жылғы 24 желтоқсандағы № 235 қаулысымен бекітілген Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл жасау мақсатында екінші деңгейдегі банктер мен Ұлттық пошта операторы үшін ішкі бақылау қағидаларына қойылатын талаптар

Ұлттық Банкі қабылдайтын көлеңкелі экономикамен күрес жүргізу және қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту жөнінде қабылдайтын бағдарламаларда белгіленген.

Заңсыз ақшаны қолма-қол ақшаға айналдыру ақшаны банк жүйесін пайдалана отырып жылыстату нысандарының бірі болып табылады. Мысалы, заңсыз ақша бір күндік фирмалардың банк шоттарын пайдалана отырып жүргізілетін бірқатар транзиттік операциялардан кейін қолма-қол ақшаға айналдырылады.

Қазақстан тарихында банктерді ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдырғаны үшін лицензиясынан айыру фактілері болған жоқ. ТМД елдерінің ішінде ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдырғаны үшін лицензиясын қайтару фактісі Ресей Федерациясы Орталық банкінің практикасында болды [3].

Экономикада қолма-қол ақшаның айналыста болуының үлкен үлесі, сондай-ақ банктер қызметінің ерекшелігі банктердің ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдыруға араласуының айтарлықтай тәуекелге ұшырауына ықпал етеді.

Осыған байланысты комплаенс-тәуекелдерді басқару тұрғысынан алғанда касса айналымы едәуір банктерде ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдыру және басқа заңсыз қызметке араласу тәуекелінің жоғары болатыны айтарлықтай анық деп пайымдаймыз.

Ұлттық Банк заңдармен белгіленген өкілеттіктер шегінде қаржы ұйымдарының (банктердің, банктік емес ұйымдардың) қызметін КЖ/ТҚҚ туралы заңнама талаптарын олардың сақтауы тұрғысынан қадағалауды жүзеге асырады. Сонымен бірге Қазақстан Республикасының аумағында ақша айналысын ұйымдастыру Ұлттық Банк функцияларының бірі болып табылады, оның шеңберінде Ұлттық Банк касса айналымы бойынша ақпаратты жинақтайды. Қазақстандағы касса айналымы бойынша мәліметтер 10-СБ статистикалық нысанының негізінде жасалады. Ақпаратты клиенттерге есеп айырысу-касса қызмет көрсететін банктер мен банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдар ай сайын ұсынады. Касса айналымы туралы есеп мың теңгемен ұлттық валюта айналымдары бойынша ғана жасалады.

Касса айналымы туралы есеп екі бөлімнен тұрады: қолма-қол ақшаны кіріске алу және қолма-қол ақшаның жұмсалуды.

Заңсыз қолма-қол ақшаға айналдырудың қарастырылып отырған проблемасы шеңберінде банктердің 10-СБ нысанының шеңберінде ұсынатын заңды тұлғалардың және жеке тұлғалардың шығыс операциялары бойынша ақпаратқа жасалған талдау қызығушылық тудырады. Касса айналымы туралы есептің шығыс бөлігі 1-кестеде берілген.

1-кесте

10-СБ нысаны шығыс бөлігінің баптары

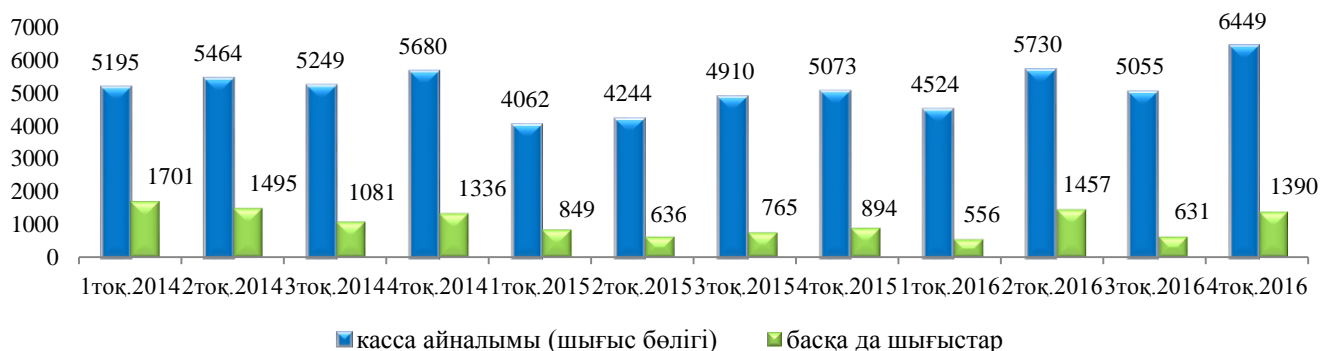
Символ	Баптар
21	Заңды тұлғалар тауарларының, қызметтерінің және орындаған жұмыстарының ақысына берілген
22	Жеке тұлғалардың шоттарынан берілген
23	Уәкілетті банктердің өз айырбастау пункттеріне шетел валютасын сатып алуына берілген
24	Қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын жүргізуге лицензиясы бар уәкілетті ұйымдарға шетел валютасын сатып алуға берілген
25	Ақша аудару жүйелері арқылы (шот ашпастан) ҚР бойынша бір реттік аударым бойынша жеке тұлғаларға берілген
26	Ақша аудару жүйелері арқылы (шот ашпастан) шет елден бір реттік аударым бойынша жеке тұлғаларға берілген
27	Еңбекақы, зейнетақы және жәрдемақы төлеуге берілген
28	Банкоматтарды толықтыру үшін берілген
29	Қарыздар беру
30	Басқа да шығыстар – жоғарыда келтірілген «Қолма-қол ақша шығысы» символдары бойынша есепке алынбаған басқа да қолма-қол ақшаның берілуі көрсетіледі

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Банктер клиенттерінің шығыс операциялары сәйкестендіріледі және шығыс мақсаттар бойынша шартты түрде жіктеледі. 21-30-символдардың қосындысы бойынша банк клиенттерінің кезең ішінде жасаған шығыс операцияларының жиынтығы шығарылады [4]. Мақалада клиенттердің 2014-2016 жылдар аралығы кезеңіндегі шығыс операцияларының көлемі талданған. 1-суретте 2014 жылғы 1-тоқсаннан бастап 2016 жылғы 4-тоқсан аралағындағы шығыс операцияларының серпіні келтірілген. Шығыс операцияларының жоғары көлемі 2014-2016 жылдардың төртінші тоқсандарында байқалады, бұл қаржы жылының аяқталуымен және жыл соңында келе жатқан мерекелерге байланысты шығыстардың өсуімен байланысты. Тұтастай алғанда касса айналымының ұлғаюы ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдыру тәуекелін арттырады.

1-сурет

2014-2016 жылдардың тоқсандары бойынша ЕДБ²¹ касса айналымы (шығыс бөлігі) (млрд. теңге)

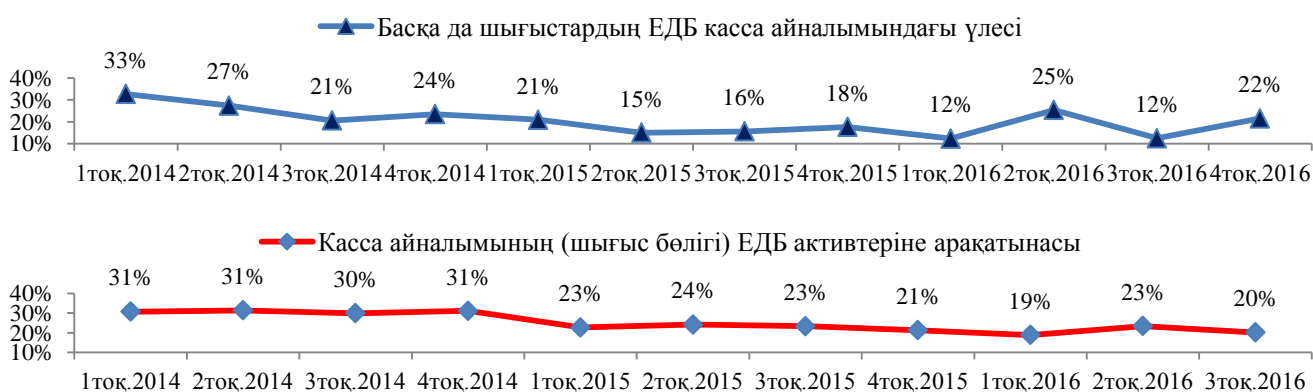

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Қаржы ұйымдарын ақша қаражатын қолма-қол ақшаға айналдыру бойынша заңсыз қызметке тартылғанын анықтау бойынша көрсеткіштердің бірі «басқа да шығыстардың» касса айналымындағы үлесі болып табылады. 2-суретте көрініп отырғандай «басқа да шығыстардың» касса жоғары үлесі 2014 жылғы бірінші тоқсанда және екінші тоқсанда байқалды – тиісінше 33% және 27% [5]. Банктердің касса айналымындағы «басқа да шығыстар» бабының (шығыс бөлігі) едәуір мөлшері ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдыру тәуекелінің жоғары екенін растайды.

2-сурет

2014-2016 жылдардың тоқсандары бойынша ЕДБ касса айналымындағы басқа да шығыстардың үлесі және касса айналымының (шығыс бөлігі) ЕДБ активтеріне арақатынасы (%-бен)

Дереккөз: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

²¹ Екінші деңгейдегі банктер

Сондай-ақ «касса айналымының (шығыс бөлігі) ЕДБ активтеріне арақатынасы» сияқты көрсеткішті назарға алу керек. Банктер активтерінің көлеміне касса бойынша теңбе-тең емес үлкен айналымдар ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдырудың ықтимал белгісі болуы мүмкін [6]. 2-суретте банктер көрсеткіштерінің жеткілікті теңбе-тең мәні бар екені көрініп тұр, жоғары көрсеткіштер 2014 жылғы 1-4-тоқсан аралығында ғана байқалып отыр.

Жоғарыда көрсетілген көрсеткіштердің жоғары үлесі сондай-ақ банктер жүргізіп отырған «Өз клиентіңді таны» саясатының толыққанды болмау және сәйкес келмеу, клиенттердің тәуекелдерін бағалаудың, оның ішінде банктердің ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдыру ықтималдылығын арттыра отырып клиенттердің операцияларын зерттеу мониторингін жүзеге асырудың толыққанды болмау ықтималдылығының жоғары екенін растайды.

Аталған көрсеткіштерді Ұлттық Банк қаржы ұйымдарына қадағалау қызметін жүзеге асырған кезде пайдалану қаржы ұйымдарының ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдыруға тартылу фактілерін анықтауға қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстату және терроризмді қаржыландыру тәуекелін төмендету жөніндегі тиісті шараларды қабылдауға мүмкіндік жасайды.

Қазақстан Республикасының КЖ/ТҚҚ туралы заңнамасы банктерді олар көрсететін қызметтердің КЖ/ТҚ²² процестерінде пайдаланбау шартымен шаралар қабылдауға міндеттейді. Осы мақсат үшін банктер тәуекелдерді ішкі бақылау және басқару жүйелерін әзірлейді, көрсетілетін қызметтердің (өнімдердің) КЖ/ТҚ тәуекелдеріне ұшырау дәрежесін бағалайды. Банктердің көрсетілетін қызметтерінің (ұсынылатын өнімдерінің) КЖ/ТҚ тәуекелдеріне ұшырау дәрежесін бағалау сәйкестендіру рәсімдерінің және клиент операциялары мониторингінің өзгеруін, операциялар жүргізуге лимиттер белгілеуді, қызметтер көрсету (өнімдер ұсыну) талаптарын өзгертуді, қызмет көрсетуден (өнім ұсынудан) бас тартуды қоса алғанда, анықталған тәуекелдерді азайтуға бағытталған іс-шараларды сипаттаумен қатар жүреді.

Ұлттық Банк банктерге бизнесті дамыту стратегиясын қарау (жаңа өнімдерді/қызметтерді енгізу) кезінде қолма-қол ақшаны пайдалана отырып өнімдерден/қызметтерден туындайтын тәуекелдерге ерекше назар аударуды және жалпы алғанда осындай өнімдерге/қызметтерге қолжетімділікті төмендетуді; КЖ/ТҚҚ мақсатында ішкі бақылауды енгізу және іске асыру кезінде назарды ақшаны қолма-қол ақшаға айналдыру бойынша операцияларды анықтау жағына қарай ауыстыруды ұсынады.

Бұл ретте, заңнамалық деңгейде қандай да болсын лимиттерді белгілеу орынсыз, себебі клиенттердің осындай шектеулерді «айналып өту» ықтималдылығы бар. Мысалы, заңнамада заңды тұлғалар арасында қолма-қол нысандағы төлемдерге (1000 АЕК) шектеулердің болуына қарамастан, 1-суретте клиенттер тарапынан қолма-қол ақшаны алу көрсеткіштерінің жоғары екені көрсетіледі. Жоғарыда көрсетілген банктер тарапынан, ең алдымен тәуекелдерге жедел ден қою және алдын алу шараларын қабылдау талап етіледі. Банктер ақшаны заңсыз қолма-қол ақшаға айналдыруға тартылу тәуекелін «Өз клиентіңді таны» (КҮС) саясатын пайдалана отырып клиенттерді сәйкестендіру, клиенттердің операцияларының мониторингі және оларды зерттеу, банктің, оның ішінде оның филиалдары бойынша касса айналымы туралы және қызметінде қолма-қол ақшаның айтарлықтай айналымына байланысты, әдеттегідей емес және күмәнді операциялар анықталатын клиенттердің саны туралы деректерді талдау арқылы басқаруға қабілетті.

Алдын алу шаралары ретінде банктердің операциялар жүргізуді тоқтата тұру не жүргізуден бас тарту, іскерлік қатынастар орнатудан бас тарту туралы немесе іскерлік қатынастарды тоқтату, жүргізілетін операциялардың өлшемдеріне лимиттер немесе қабылданатын тәуекелдердің көлемін (бұл құрылымдық лимиттер немесе клиенттер бойынша лимиттер болуы мүмкін) белгілеуден бас тарту туралы шешімдер болуы мүмкін.

²² Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру (жылыстату) және терроризмді қаржыландыру

Мысалы, банктік шот шартына тиісті талаптар енгізе отырып, клиент күдікті операциялар жүргізген және оларды жүргізуден бас тартқысы келген жағдайда, банктер күдікті операциялар санатына жатқызатын клиент жүргізетін операциялар көлеміне теңбе-тең болатындай етіп шот бойынша төмендетілмейтін қалдық нормативін белгілеуге құқылы. Сонымен қатар клиентке операциялар жүргізудің экономикалық тұрғыдан тиімсіз талаптары жасанды түрде жасалады, бұл оны оларды банк арқылы жүзеге асырудан бас тартуына мәжбүрлейді [2].

Ұлттық Банк қадағалау қызметін жетілдіру ретінде КЖ/ТҚҚ саласындағы тәуекелге бағдарланған қадағалаудың қаржы секторын сауықтыру, оның «айқындылығын» қамтамасыз ету мақсатын көздейтін көпфакторлы жүйесін ендіруді жоспарлап отыр. Осы жағдайда сауықтыру деп қаржы секторын күмәнді операцияларды жүзеге асыратын клиенттерден және/немесе осындай операцияларды жүргізуге тартылған банктерден біртіндеп босату, сондай-ақ бизнестері көлеңкелі экономикаға қызмет көрсетуге құрылған қаржы ұйымдарының қызметін тоқтату түсініледі.

Осы міндетті шешу үшін бір жағынан алғанда клиенттердің күдікті (күмәнді) операцияларын жүргізуге тартылған қаржы ұйымдарын жедел анықтауға мүмкіндік беретін, басқа жағынан алғанда оларды жүргізуді тоқтатуды ынталандыруға бағытталған тетіктерді қалыптастыру талап етіледі. Клиенттердің күмәнді операцияларын көлемі тәуекел деңгейінің шекті мәніне асатын қаржы ұйымдарымен жан-жақты қадағалау жұмысы жүргізіледі: КЖ/ТҚҚ жөніндегі заңнаманың талаптарын орындау бойынша тексеруге бастама жасау, түсіндірме материалдары сұратылады, клиенттердің бизнесі, олардың төлемдерінің ағындары зерттеледі және тағы сол сияқты.

Осы мақалада басқа шаралармен бірге жүйелі түрде қаралуға тиіс, ақшаны заңсыз түрде қолма-қол ақшаға айналдыруды анықтаудың ықтимал құралдарының бір ғана қаралды. Ақшаны заңсыз түрде қолма-қол ақшаға айналдырумен күрес мәселесі Қазақстан Республикасының құқық қорғау, салық органдарының, сондай-ақ қаржылық мониторинг жөніндегі уәкілетті органның үйлестірілген жұмысын талап етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. [http://www.fatf-gafi.org/faq/moneylaundering/;](http://www.fatf-gafi.org/faq/moneylaundering/)
2. «Финансовый мониторинг: управление рисками отмывания денег в банках», П.В. Ревенков, А.Б. Дудка, А.Н. Воронин, М.В. Каратаев, Москва, «КноРус», 2012;
3. <http://www.banki.ru/banks/memory/bank/?id=5876138;>
4. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі әзірлеген ведомстволық статистикалық байқаулардың статистикалық нысандары мен оларды толтыру жөніндегі нұсқаулықтарды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі төрағасының міндетін ақарушының 2010 жылғы 21 желтоқсандағы № 351 бұйрығы;
5. 2014 жылғы 1 қаңтар – 2016 жылғы 30 қыркүйек аралығындағы 10-СБ нысан бойынша Екінші деңгейдегі банктердің касса айналымы туралы есептер;
6. <http://www.banki.ru/news/columnists/?id=7208494.>

Дүние жүзіндегі және Қазақстандағы «жасыл» қаржы: дамудың негізгі бағыттары

Серікбаева А.Т. – Зерттеулер және статистика департаменті Стратегия және талдау басқармасының бас маман-талдаушысы.

Соңғы жылдары көптеген елдер «жасыл» қаржыны дамыту бойынша күштер жұмсайды, олар қаржы саласын және қоршаған ортаны қорғауға арналған техникалық прогресті, энергияның жаңа көздерін игеруді және энергия үнемдеуді нығайту ретінде ықпал ете алады, сондай-ақ экономикалық өсудің жаңа нүктелерін қалыптастыруды жеделдету мүмкіндігін және экономиканың өсу әлеуетін арттыру мүмкіндігін бере алады. Осы бапта «жасыл» қаржы, «жасыл экономика» ұғымының мәндері ашылады, бірқатар елдерде «жасыл экономика» және «жасыл» қаржыны дамытудың негізгі бағыттарын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» өту жөніндегі тұжырымдамасын іске асыру міндеттерін, Қазақстанда «жасыл» қаржының қалыптасуы мен дамуы бойынша ұсынымдарды қарау ұсынылады [1]. Сонымен қатар бапта дүние жүзінде және жекелеген елдерде «жасыл» жобаларды қаржыландырудың әлемдік тәжірибесі және түрлі көздерін талдау келтіріледі.

«Жасыл» қаржы экологиялық құрауыштары бар қаржы өнімдері мен қызметтерді (кредиттер, облигациялар, акциялар, қорлары) қолдана отырып, қоршаған ортаны қорғауға байланысты технологиялар мен жобаларды қаржыландыру тетігін білдіреді. «Жасыл» қаржы ауаның, судың және жер қыртысының ластануын төмендетуге, парниктік газ шығарындыларын қысқартуға және табиғи ресурстарды жұмсау тиімділігін арттыруға бағытталған. «Жасыл» қаржы экологиялық проблемаларды ұғынуға және қоршаған ортаны қорғау бойынша шаралар қабылдау қажеттігіне байланысты.

1-суретте «жасыл» қаржы секторының (банк, сақтандыру нарығы, бағалы қағаздар нарығы) түрлі бөліктерінде пайдаланылатындығы және түрлі қаржы өнімдерін қолдана алатындығы көрнекті түрде көрсетілген [2].

1-сурет

«Жасыл қаржы» құралдары

Дереккөзі: Jin Noh Hee, *Financial Strategy to Accelerate Innovation for Green Growth*, 2010.

I. Дүние жүзіндегі «жасыл экономика» және «жасыл» қаржыны дамыту

«Жасыл экономика» таза немесе «жасыл» технологияларға ("cleantech" немесе «greentech») негізделген, олар инвесторларға және тұтынушыларға ғаламдық экологиялық проблемалардың шешімдерін қамтамасыз ете отырып, бәсекеге қабілетті кірісті қамтамасыз ететін жаңа технологияларды немесе бизнес-модельдерді ұсынады. Атап айтқанда, тауарлардың, қызметтердің, процестердің кең спектрін көрсетеді, олар қоршаған ортаға теріс әсерді едәуір төмендеті немесе алып тастай отырып, сондай-ақ табиғи ресурстарды барынша тиімді және жауапты пайдалануды қамтамасыз ете отырып, шығасыларды қысқартумен еңбек өнімділігін арттыруды қамтамасыз етеді. «Жасыл» тауарлар мен қызметтердің ауқымды нарығы \$546 млрд. құрайды. «Cleantech» 2020 жылға 2 трлн. АҚШ доллары таза технологиялар өнімі нарығының мөлшерін болжамдайды [3].

«Жасыл экономика» жоғары деңгейдегі көптеген маңызды халықаралық форумдарды талқылаудың орталық тақырыбы болып қалыптасты.

2008 жылғы қазанда Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) Бағдарламасы шеңберінде «United Nations Environment Programme» (UNEP) қоршаған орта бойынша «Жасыл экономикалық бастама» жобасы іске қосылды.

2009 жылғы маусымда Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) қабылдаған экологиялық таза өсу туралы декларацияда министрлер «жасыл» өсу стратегиясын одан әрі іске асыру және «жасыл» инвестицияларды ынталандыру және табиғи ресурстарды тұрақты реттеу бойынша өздерінің күштерін жұмылдыруға батылдық білдірді [4].

2010 жылғы маусымда «Группы-20» мемлекеттерінің көшбасшылары Торонто қ. өзінің Декларациясында: «Сенімді, тұрақты және барынша теңгерімделген өсуге қол жеткізе отырып, біз алдағы уақытта экономикалық дамудың әлеуметтік және экологиялық салдарларын ескеретін бағалау әдістерімен жұмыс істеуге ықпал ететін боламыз» деп мәлімдеді [5].

2012 жылы Бразилияда БҰҰ-ның тұрақты даму жөніндегі конференциясында («Рио+20») конференцияның екі негізгі тақырыптарының бірі тұрақты даму және кедейшілікті жою түпмәтініндегі «жасыл экономика» болды [6].

Парижде БҰҰ-ның халықаралық конференциясында (2015 жылғы желтоқсан) планетада орташа температураның өсуін 2°C-қа шектеу қажеттігіне байланысты климатты өзгерту және парниктік газ шығарындыларын төмендету мәселелері бойынша 2020 жылға дейін жаңа келісімге қол қойылды [7].

G20 елдерінің көшбасшылары Ханчжоу саммитінде (2016 жылғы қыркүйек) әлемдік экономиканы экологиялық таза және көміртекті төмен даму жағына бағыттайтын «жасыл» қаржы бойынша мәселені қарады.

«Жасыл» салалар және технологиялар дамудың түрлі кезеңдерінде тұр және, тиісінше, қаржыландырудың мынадай тәсілдері мен көздерін қажет етеді: ішкі мемлекеттік қаржы ресурстары, халықаралық қаржы ұйымдарының қаражаты және жеке сектордың (ішкі, сол сияқты шетелдік) қаражаты.

Дүниежүзілік банк мамандарының бағалауы бойынша тұрақты даму мақсатына қол жеткізу үшін қажетті қаражат тапшылығы аса ірі көлемге жетті және жеке капиталдарды барынша белсенді тарту есебінен ғана жабылуға тиіс.

International Energy Agency есебі бойынша көмірқышқыл газының қалдықтарын 50%-ға қысқарту мақсатына қол жеткізу үшін 2050 жылға энергетикалық секторға ауқымды инвестициялар 2010 - 2050 жылдар аралығындағы кезең үшін 46 трлн. АҚШ доллары болуға тиіс [8].

Климаттың өзгеруіне қарсы іс-әрекетке бағытталатын, оның ішінде салдарлардың әлсіреуіне байланысты (mitigation efforts) әлемдік қаржы ағындары жылына 343–385 млрд. АҚШ долларын құрайды [9].

Бірқатар белгілі даму қаржы институттары және коммерциялық банктер қоршаған ортаны қорғауға және энергия тиімділігін арттыруға бағытталған жобаларды қолдайды.

«Жасыл экономикалық бастама» жобасы шеңберінде Банктік комиссия құрылды, ол 2011 жылы *Банк саласын тұрақты дамыту жөніндегі нұсқаулықты* (UNEP FI Guide to Banking & Sustainability) әзірледі. Банктік комиссияның қатысушылары 2012 жылы әлемдегі 50 елден 140 банк болды (даму банктері, коммерциялық банктер, сақтандыру ұйымдары). UNEP Банктік комиссияның мүшелері болып табылатын банктер өз қызметінде тұрақты даму және экологиялық қауіпсіздікке қатысты көзқарасты қолдайды [10].

Мәселен, Ұлыбританияның үкіметі 3,8 млрд. фунт стерлинг капиталмен *Green Investment Bank* (GIB) – Ұлыбританияның «жасыл» инвестициялық банкі (Эдинбург қ. штаб-пәтер) құрды. GIB кәсіпорындардың барлық ел бойынша «жасыл» экономикаға өтуіне, тұрмыстық қалдықтарды азайтуға және энергияның жаңартылған көздерін құруға қажетті экологиялық инфрақұрылымды дамытуына көмектесу үшін құрылды. GIB үкімет айқындаған мандат шегінде қызметті жүзеге асырады, алайда банктің операциялық қызметін жүзеге асыруда жай қаржы институты ретінде жұмыс істейді. GIB 11,1 млрд. фунт стерлингтен астам сомаға «жасыл» инфрақұрылымды және технологияларды дамытуға 83 жобаны қаржыландырды. GIB тұрмыстық қалдықтармен жұмыс істейтін Дерби электр станциясының құрылысына 64 млн. фунт стерлинг инвестициялады [11].

Әлемде «жасыл» экономика мәселелерінің өзектілігі аясында белгілі қаржы институттары өндіруші компаниялардың жобаларына инвестициялардың көлемін төмендетуге ниетті: *Англия Банкі* қазынды отынға салымдардың «орасан қаржы тәуекелдері» туралы ескертеді, *AP4 Швед зейнетақы қоры* өндіруші компанияларға салымдарды төмендету есебінен акциялар портфелін қайта қарайды, *Норвегия Мемлекеттік зейнетақы қоры* ғаламдық жылынуға байланысты жүйелі тәуекелдерге сілтеме жасай отырып, көмір өндіруші компанияларға инвестицияларды тоқтатты [10]. «Дивестиция» деген жаңа сөз пайда болды — бұрыштық активтерден шығу немесе инвестициялық жоспарлардың күшін жою. Bloomberg-тің бағалауы бойынша, тұтастай алғанда инвестицияларды декарбонизациялаудың қажетті көлемі 2020 жылы 500 млрд. долларға жетеді [12].

Таиланддағы көміртегі қоры. 2011 жылғы қыркүйекте Таиландтың қор нарығын реттеуші – Бағалы қағаздар мен биржалар жөніндегі комиссия (SEC) арнайы көміртегі қорларын құруды мақұлдады. Ол басқарушы компаниялар үшін осындай қорлардың негізгі қағидаттарын әзірледі. Көміртегі қорлары «газа даму» жобаларына инвестициялардың көзі бола алады, сондай-ақ көміртегі бірліктерін (кредиттер) және көміртегі фьючерстерін сатып алады. Бұл қорлар парниктік газ шығарындыларының төмендеуіне байланысты жобаларға өз активтерінің кемінде 85%-ын инвестициялауға тиіс. Бұдан басқа, Таиландтың өзіндегі қалдықтардың төмендеуіне байланысты жобаларға нетто-активтердің кемінде 65%-ы тиесілі. Көміртегі қоры институционалдық инвесторлар үшін қаржыландырудың қосымша көзін ұсынады, олар парниктік газ шығарындыларын төмендету жөніндегі бастамаларды қолдауға мүдделі [13].

Индонезияның «жасыл салаларына» мемлекеттік қолдау көрсету тәжірибесі. Ескі «лас» салалармен салыстырғанда бәсекелесу үшін үкіметтердің «жасыл» инвестициялармен айналысатын компанияларға немесе «жасыл» жобаларға инвестицияларды жүзеге асыратын инвесторларға *салықтық жеңілдіктер* жасап, *реттеушілік артықшылықтар* беру мүмкіндігі бар. Мысалы, Индонезияның әлемнің геотермалды ресурстарының 40%-на ие. Үкімет 2025 жылға қарай елдің электр энергиясына деген сұранысының шамамен 33%-н қамтамасыз етуді жоспарлап отыр. Инвесторларды тарту үшін Индонезия үкіметі геотермалды электр энергиясына төмендетілген тариф белгілеп, осы энергияны өндірушілер үшін пайдаға салынатын салықты 6 жылға 30%-ға төмендетті. Сонымен бірге үкімет көлемі

400 млн. АҚШ долларын құрайтын *геотермалды энергетиканы дамыту үшін арнайы қор* құрды. Елдегі геотермалды жобаларға инвестициялардың жалпы көлемі 2025 жылға дейінгі кезеңде 30 млрд. АҚШ доллары деп бағаланады [10].

«Жасыл» қаржыны дамытудағы Қытайдың тәжірибесі. Соңғы жылдары Қытай үкіметі «жасыл қаржыны» дамытуды белсенді ынталандыруда. Көптеген талдаушылар жақын арадағы бес жылда Қытай «жасыл қаржыны» дамытудың «алтын кезеңін» бастан кешіріп, ол энергияны сақтау индустриясын, энергияның жаңа көздерінің және көміртегі аз индустрия салаларын дамытуды және қоршаған ортаны қорғау деңгейін айтарлықтай көтеруге көмектеседі деп санайды.

1-қосымша парақ

2015 жылғы қыркүйекте Қытай «жасыл қаржыны» басым дамытуға, қаржы секторын одан әрі кеңейтіп, нығайтуға және «жасыл дамыту» қорын құруға бағыт алды. Қытайдың «жасыл» қаржы жүйесінің жалпы құрамы жеке кредиттеу жүйесінен, өзінің бағалы қағаздар нарығынан, «жасыл акциялардың» ерекше қор индексінен және тиісті өнімінен, «жасыл қордан», сондай-ақ «жасыл сақтандыру» тетігінен тұратын болады.

«Синъе» банкі 2016 жылы алғаш рет Қытайда «жасыл» кредиттік операциялар үшін бағалы қағаздар шығарды, оларды түскен қаражат қоршаған ортаны қорғау жөніндегі жобаларға инвестицияланатын болады.

Қытайдың бірқатар елді-мекендерінде мынадай 21 позиция және 3 санат бойынша кәсіпорындар бағаланды: ластаумен күрестің тиімділігі, қоршаған ортаға деген қатынас, қоғамдық ықпал ету дәрежесі (жасылдан қара деңгейге дейін). Мысалы, Хунань провинциясында 1512 кәсіпорынды санаттар (ластайтын заттарды сыртқа шығару көлемі, қоршаған ортаны қорғау қағидаларын сақтау, кәсіпорынды басқаруды қоғамдық бақылау және оның тиімділігі) бойынша бағалау нәтижелері бойынша 32 кәсіпорын қанағаттанарлық жағдайдағы тізімге түсті, 103-і – нашар кредиттелетін болды. Цзянсу провинциясының 921 кәсіпорнының 144-і «жасыл деңгейдегі», ал 11-і – «қара» кәсіпорын болып танылды. Жергілікті әкімшілік қоршаған ортаны қорғау жөніндегі стандарттарға жауап беретін кәсіпорындардың өз акцияларын қор нарығына орналастыруына және қайта қаржыландырылуына белсенді қолдау көрсетеді. Мұндай кәсіпорындарға қоршаған ортаны қорғау үшін қаражат басым түрде бөлінеді.

Қытайдың Халық банкі «Жасыл қаржы жүйесін құру жөніндегі нұсқаулықты» жариялады, ол экономиканың экологиялық тұрғыдан таза секторына инвестициялар тартуды ынталандыру шараларын айқындайды. Құжатта қайталап кредиттеуді пайдалану, кепілгерлікті дамыту, үкіметтің пайыздық субсидиялары және мемлекеттік экология қорын құру туралы айтылған.

Дереккөзі: http://www.kitaichina.com/se/txt/2016-05/21/content_720899.htm

II. «Жасыл» инвестицияларды дамытудағы халықаралық қаржы ұйымдары

Халықаралық қаржы ұйымдарының (ХҚҰ) кредиттік желілері «жасыл» инвестицияларды ұзақмерзімді қаржыландырудың негізгі көзі, әсіресе энергия және ресурс тиімділігі саласындағы негізгі көзі болды [14].

Атап айтқанда, Еуропалық Одақтың (ЕО) Шығыс әріптестік²³ елдерінде халықаралық қаржы ұйымдары-донорлардың кредиттік желілері табиғатты қорғау инвестицияларын қаржыландыруға қатысты жергілікті банк секторының әлеуетін дамытуға бағытталған,

²³ Шығыс әріптестігі (ВП) Еуропалық одақтың саяси бастамасы болып табылады, ол 2009 жылғы мамырда Прага саммитінде ұсынылып, қолданысқа енгізілді. Бұл бастама Еуропалық одақ және оның алты шығыстағы көршісі - **Армения, Әзірбайжан, Беларусь, Грузия, Молдова және Украина** арасындағы қатынастарды тереңдету мен нығайтуға бағытталған. ШӘ еркіндіктің жалпы құндылықтарына, демократияға, адам құқығын құрметтеуге және заңға үстінен қарауға негізделген. Шығыс әріптестігі нарықтық экономикаға арналған қолдау, тұрақты даму және тиімді басқару тетіктерін қамтиды.

олардың қатарына Еуропа Қайта құру және Даму Банкі (EBRD), Дүниежүзілік Банк тобының Халықаралық қаржы корпорациясы (IFC), Еуропалық инвестициялық банк (EIB), Азия Даму Банкі (ADB), Австрия Даму Банкі (OeDB), Солтүстік экологиялық қаржы корпорациясы (NEFCO) және басқалары. «Жасыл» жобаларды қаржыландыруға «Өсуге арналған «жасыл» қор» (GGF), Климаттық әріптестіктің ғаламдық қоры (GCPF) сияқты көпқырлы ұйымдар да қатысады. Соңғы уақытта лизингтік компаниялар, пай және инвестициялық қорлар ұзақмерзімді «жасыл» қаржыландырудың қосымша қаржы көздері болып табылады.

EBRD-нің Шығыс әріптестік, Ресей және Орталық Азия өңірінде энергия тиімділігі саласындағы ең ірі кредиттік портфелі бар. Банк көптеген елдермен кредиттік келісімдерге қол қойды (1-кесте).

1-кесте

EBRD кредиттік желілері

Ел	Кредиттік желілердің мақсаты
Қазақстан	Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру мақсатында шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері үшін 2 кредиттік желі
Әзірбайжан	Орнықты энергетиканы қаржыландыру тетігі
Армения	«Энергокредит» тетігі (бұған дейін ArmSEFF)
Беларусь	Қайта қалпына келетін коммерциялық, өнеркәсіп секторларының кәсіпорындарын қаржыландыру үшін
Грузия	Тұрғын үй секторының және энергия тиімділігі саласындағы шағын және орта кәсіпкерлік жобаларын кредиттеу үшін «Энергокредит» бағдарламасы
Молдова	Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін кредиттеу үшін (MoSEFF)
Украина	Энергия тиімділігі бағдарламасы (UKEEP)
Ресей	Энергия тиімділігі бағдарламасы (RUSEFF)
Қырғызстан	Энергия тиімділігі бағдарламасы (KyrSEFF)

Дереккөзі: «Environmental lending in EU Eastern Partnership countries», EaPGREEN, 2014.

IFC донор елдер қаржыландыратын консультанттар тобын пайдалана отырып, техникалық көмек көрсетеді, жергілікті коммерциялық банктерге энергия тиімділігі, жобалар портфелін қалыптастыру, жобаларды дайындау, өнімдер мен жобалардың тиімділігін бағалау, қызметкерлерді оқыту саласындағы кредиттік өнімдерді әзірлеуде қолдау көрсетеді. Украинаға кредиттік желілер өнеркәсіптік және коммерциялық компаниялардың, муниципалдық кәсіпорындардың және энергия сервистік компаниялардың энергия тиімділігін арттыру мақсатында берілді [14].

EIB шағын және орта кәсіпкерлікті жергілікті тікелей немесе жергілікті коммерциялық банктер арқылы қаржыландыруды қолдайды. «Қазагро» басқарушы холдингіне климаттық жобаларды қаржыландыру үшін кредит берілген. Қаражат ресурстың тиімділігін (мысалы, суды тиімді пайдалану және жерді суландыру), топырақты тозудан қорғауды (буферлік аймақтар, өзеннің жағалауларын қорғау), тозығы жеткен жерлерде орманды қалпына келтіруді, логистиканы жетілдіруді және астық элеваторларын жаңғыртуды және, мүмкін болса климаттың өзгеру салдарларын жұмсартуды (мысалы, биомассадан энергия өндіру) қоса алғанда, климаттың өзгеруіне бейімделу саласында Қазақстанның агро азық-түлік секторындағы микро-, шағын және орта кәсіпорындарға арналған [14]. EIB «Даму» қорына «Бәйтерек» холдингінің кепілдігімен климаттың өзгеру салдарларын жұмсарту, электр энергиясын ұтымды түрде тұтыну, энергия тиімділігін арттыру, қоршаған ортаны қорғау бойынша шағын және орта кәсіпкерлік жобаларын қаржыландыру үшін үш жыл мерзімге 200 млн. еуро мөлшерде кредиттік желі ашуды жоспарлап отыр. Кредиттер қазақстандық банктер арқылы ұлттық валютада берілетін болады [15].

ADB шағын және орта кәсіпкерлікті жергілікті коммерциялық банктер арқылы қаржыландыруды қолдайды, бірақ нысаналы табиғатты қорғайтын кредиттік желілер жоқ. Тәжікстандағы кредиттік желі: «Жасыл қаржыландыруға қолжетімділік» жобасы энергия тиімділігін және тұрғын үйдің экологиялығын арттыру мақсатында үй шаруашылықтарын және микрокәсіпорындарды кредиттеу үшін ұлттық микрокредиттеу жүйесін пайдаланады.

NEFCO солтүстік Еуропаның бес елінен құрылған және негізінен Ресей Федерациясында, Украинада, Латвияда, Литвада, Эстонияда, Молдовада және Беларусьта инвестициялар мен жобаларды қаржыландыратын халықаралық қаржы институты болып табылады. NEFCO қарыз алушыларды қаржы институттары арқылы емес, тікелей кредиттеуге басымдық береді, бұл үшін тікелей әрекет етудің бірқатар тетіктерін пайдаланады.

ОеЕВ Ресей Федерациясында және Кавказ елдерінде экологиялық кредиттеу операцияларын жүзеге асырады. Кредиттік желілерді ашу екі мақсатты көздейді – шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау және энергия тиімділігін арттыру.

GGF Босния мен Герцеговина, Македония, Сербия, Хорватия, Черногория, Косово, Албания мен Түркияны қоса алғанда, Оңтүстік-Шығыс Еуропа елдерінде, сондай-ақ ЕО-ның Шығыс әріптестігі елдерінде энергия тиімділігін арттыруға және жаңартылатын энергияны дамытуға ықпал ету бағытында қызмет етеді. Қор кәсіпорындар мен үй шаруашылықтарының энергия тиімділігін арттыру бойынша жобаларды кредиттеу үшін қаржы институттарын қайта қаржыландырумен айналысады. Қор энергиядан алынған үнемді және CO2 шығарындыларының қысқаруын қаржы институттары мен түпкі қарыз алушылар деңгейінде қадағалап отырады.

GCPF IFC, EIB-тің қатысуымен энергия тиімділігі мен жаңартылатын энергетика саласындағы шағын инвестициялық жобалар үшін тікелей немесе жергілікті қаржы институттары арқылы қарыздық қаржыландыру ұсынады. Энергияны қажет ететін экономикалармен, мәселен Украинаның экономикасымен жұмыс істейді [14].

«Жасыл» инвестициялық басымдықтарға қолдау көрсетуден басқа, халықаралық қаржы ұйымдары тұрақты энергетика мен олардың банк өнімдерінің классикалық «тізбегіне» кірігуі саласында *кредиттік өнімдер құруға* осы елдердегі жергілікті коммерциялық банктерге көмек көрсетеді.

Халықаралық қаржы ұйымдары тұрақты энергетика саласындағы жобаларды кредиттеуді қамтамасыз ететін Шығыс әріптестігі елдерінде ішкі қаржы нарығын құруға, сондай-ақ Шығыс әріптестігі елдеріне кредиттік тізбектерді ұсыну кезінде *экологиялық тиімділік көрсеткіштерін* белгілейді.

Шығыс әріптестігі елдеріндегі коммерциялық банктердің біразы ғана «жасыл» жобалар үшін мамандандырылған кредиттік өнімдер ұсынады. «Жасыл» банк өнімдерінің ойдағыдай дамымауы экологиялық кредиттеуді дамытуға ықпал ететін құқықтық шарттардың жоқтығымен, «жасыл» жобаларды ұсынушылар тарапынан кредиттерге сұранымның төмендігі, сондай-ақ жергілікті коммерциялық банктердің «жасыл» қаржы өнімдерін әзірлеудегі енжарлығымен шартталған.

Шығыс әріптестігі елдерінде *«жасыл» банк өнімдерін* әзірлеу және енгізу жергілікті коммерциялық банктерден ресурстарды қайта бөлуді және жүйелерді (ақпараттық, кредиттеу рәсімі және тәуекелдерді бағалау, қаржылық және реттеуші есептілік, персоналды оқыту, маркетинг) түзетуді талап етеді. Сондай-ақ, қарыз алушыларды іріктеу және бағалау өлшемшарттарын әзірлеу қосымша күш жұмсауды қажет етеді. Қарыз алушының сол коммерциялық банктің талаптарына сәйкес болуынан басқа, ХҚҰ-ның бағыттары бойынша қарыз алушыларды іріктеудегі қосымша өлшем - қарыз алушының теріс экологиялық және әлеуметтік салдары бар және EBRD-нің (Environmental and Social Exclusion and Referral List) Тыйым салушы және анықтамалық тізбесіне енгізілген шаруашылық қызметті жүзеге асырмауы болып табылады [13].

Экологиялық кредиттеу нарығын қалыптастырудың маңызды шарты – «жасыл» жобалары бар компаниялар тарапынан *қаржыландыруға белсенді сұраныстың* болуы. Тәжірибе көрсеткендей, Шығыс әріптестігі өңіріндегі экологиялық кредиттеуді қолданатын қарыз алушылар табиғат қорғаудан гөрі, экономикалық ойларын басшылыққа алады. Көп жағдайда, «жасыл» инвестициялардың өзін-өзі ақтау мерзімі туралы ақпараттың жоқтығы және «жасыл» технологиялардың басым бөлігінің қымбаттылығы «жасыл» жобаларды неғұрлым тәуекелді және пайда әкелмейтін жобалар етеді. Бұл ретте, табиғат қорғауды қаржыландыруға қолжетімділіктің жоқтығына қарағанда, оған сұраныстың аз болуы маңызды кедергі болып отыр. Көптеген елдерде банктер қаржыландыра алатын «жасыл» жобалар саны жеткіліксіз.

Ұсыныс жағынан экологиялық *кредиттеуді* дамытуда негізгі кедергілерге:

1) *Экологиялық кредиттеу тәжірибесінің жоқтығы*: жергілікті коммерциялық банктер дағдылы кредиттік операциялардан ерекшеленетін және инновациялық көзқарасты талап ететін экологиялық кредиттеуге жататын қаржы өнімдерін түсінулері тиіс.

2) *Жергілікті коммерциялық банктердің әлеуетінің жеткіліксіздігі*: Халықаралық қаржы ұйымдарының қолдауымен экологиялық кредиттеу қатаң стандарттар және техникалық өлшемдермен шартталған; мұндай банктік өнімдерді дамыту біршама еңбек шығынын, банк персоналын оқытумен байланысты және айтарлықтай маркетингтік күш-жігер жұмсауды талап етеді.

Ақпараттық жүйелерді, қарыз алушылар мен тәуекелдерді бағалау рәсімдерін бейімдеу, таңдап алынатын жобалардың, есептілік жүйесінің заңдылығын тексеру қажет.

3) *Рентабельділік және ресурстар мәселелері*: Жоғарыда көрсетілген факторларға байланысты экологиялық кредиттеу саласында инновациялық өнімді дамыту айтарлықтай ресурстық шығындармен, сондай-ақ өнімді тестілеу және енгізу сатыларындағы теріс рентабельділікпен байланысты болуы мүмкін.

III. Қазақстанда «жасыл экономика» мен «жасыл» қаржыны дамыту

Париж конференциясы шеңберінде Қазақстан Республикасы өзіне 2030 жылға қарай парниктік газдар шығарындыларын 15 пайызға қысқарту міндеттемесін алды [16]. Осы орайда, біздің еліміздің «жасыл экономикаға» көшу міндеті ең басымды міндеттердің біріне айналды.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 30 мамырдағы Жарлығымен Қазақстан Республикасының «жасыл» экономикаға көшу тұжырымдамасы (бұдан әрі – Тұжырымдама) бекітілген болатын, ол еліміздің «жасыл» экономикаға көшу мақсатындағы терең жүйелік қайта құрулардың негізін қалауды ұйғарады [1].

Тұжырымдама үш сатымен жүзеге асырылатын болады:

2013-2020 жылдар – ресурстарды пайдалануды оңтайландыру және табиғат қорғау қызметінің тиімділігін арттыру, сондай-ақ «жасыл» инфрақұрылым құру;

2020-2030 жылдар – суды ұқыпты пайдалануға бағытталған ұлттық экономиканы қайта құру, жаңартылатын энергетика технологияларын дамытуды және кеңінен ендіруді көтермелеу және ынталандыру, сондай-ақ энергия тиімділігінің жоғары стандарттарының базасында құрылыстар салу;

2030-2050 жылдар – ұлттық экономиканың табиғи ресурстарды олардың қайта жаңартылуы және тұрақтылығы шартымен, басқаша айтқанда «үшінші өнеркәсіптік революцияның» қағидаттарына көшуі.

Тұжырымдама шеңберінде «жасыл» экономикаға көшу үшін елдің маңызды салалары бойынша нақты өлшемдер белгіленген:

- инфрақұрылымды жаңарту: ғимараттардың 55%-ын және электрлік станциялардың 40%-ын, автокөлік паркінің 80%-ын;

-
- электр энергетикасында: баламалы және жаңартылатын электр энергиясының үлесі 2050 жылы 50% -ға жетуі тиіс;
 - энергия тиімділігінде: ІЖӨ-нің энергияны қажет етуін 2008 жылдың бастапқы деңгейімен салыстырғанда 2020 жылы 25%-ға төмендету бойынша;
 - су ресурстары бойынша: 2020 жылға халықты ауыз сумен қамтамасыз ету және 2040 жылға ауыл шаруашылығын сумен қамтамасыз ету проблемасын шешу;

Экономика секторлары бойынша тұжырымдаманың нақты міндетін іске асыру құралдары Қазақстан Республикасының жылдамдатылған индустриалдық-инновациялық дамыту, Қазақстан Республикасының білімін дамыту бойынша, Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіп кешенін дамыту бойынша, аумақты дамыту бағдарламалары және ауа сапасын жақсарту, өндіріс қалдықтарын басқару және тұтыну, шөлге айналумен күрес, жердің азуы және топырақтың құнарлығын арттыру, балық аулауды, аквамәдениетті дамыту және балық ресурстарын қалпына келтіру сияқты мәселелерге баса назар аударылатын басқа да салалық бағдарламалар бойынша мемлекеттік құжаттар болып табылады [1].

Есептеу бойынша, 2050 жылға қарай «жасыл экономика» шеңберінде қайта құру ІЖӨ 3%-ға қосымша ұлғайтуға, 500 мыңнан астам жаңа жұмыс орнын құруға, өнеркәсіптің және қызмет көрсетудің жаңа саласын қалыптастыруға, халық үшін күнделікті өмір сапасының жоғары стандарттарын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [1].

Және, осыған байланысты Астана қаласында **ЭКСПО–2017** халықаралық көрмесі Қазақстанның белгі жобаларын: «Болашақтың энергиясы» және «Жасыл көпір» әріптестік бағдарламасын Орта Азия және әлемнің басқа да аймақтарында орнықты дамытуға жәрдем беру үшін іске асыруға ықпал ететін болады.

Қоршаған ортаны күзетуге бағытталған осындай маңызды мемлекеттік іс-шараларды іске асыру, энергия тиімділігін арттыру, оларды қаржыландыру, және де елдегі «жасыл» қаржыны дамыту мәселелерімен тығыз өзара іс-әрекет етуді қажет етеді.

«Жасыл» экономикамен өзара іс-әрекет етуді қамтамасыз ету мақсатында «жасыл» қаржының барлық саласын жылдам дамыту тетіктерін ендіру және «жасыл экономиканың» қызмет көрсету тиімділігін арттыру қажет:

1) Қазақстанда «жасыл» қаржыны дамытудағы маңызды қадам қаржыландыру институттары (мемлекеттің қолдауымен не жеке қаржыландыру, оның ішінде ішкі және сыртқы қаржыландыру) және қаржы институттары (атап айтқанда, «жасыл» облигациялар (green bonds), «жасыл» қорлар (green funds) бойынша біздің елде «Жасыл» қаржыландыруды кезең-кезеңімен дамыту тұжырымдамасын әзірлеу болады.

Өз кезегінде, «Жасыл» қаржыландыруды кезең-кезеңімен дамыту тұжырымдамасы жетекші елдердің көміртегі нарықтарын (қатысушылардың құрамы, инфрақұрылым) құралдармен қаржыландыру туралы ақпараты бар егжей-тегжейлі салыстырмалы талдауға негізделуі тиіс.

«Жасыл» қаржыландырудың қалыптасқан тетігі аясында «жасыл» экономиканың өсу үлгісін әзірлеу шеңберінде «жасыл» жобалардың тиімділігі ІЖӨ болжам жасаған кезде қолданылуы мүмкін негізгі элементтерді әзірлеуге болады. Мысалы, *Ресейде* энергетикалық және көміртегінің күйзелістерінің экономикалық циклдердің серпініне ықпал ету үлгісі әзірленді, «жасыл қаржыны» қолдану тетігі әзірленді және серпінді стохастикалық теңдік үлгілерінде (DSGE үлгілері) ескерілді. Ресейдің мұнайхимия өнеркәсіп компанияларының масылында «жасыл жобаларды» қаржыландыру мәселелері зерттелді. Кейін екі түрдегі математикалық үлгілерді - бағаның қатаңдығымен және дискретті уақытымен және технологиялармен, фискалдық және монетарлық күйзелістерімен еңбек сіңірілген платалары бар және экологиялық шектеулерді ескере отырып, жаңа классикалық монетарлық үлгіні және жаңа кейнсиандық үлгіні құру жоспарланып отыр [10].

2) «Жасыл» қаржыны сәтті дамыту елдің орнықты қаржы (банк, сақтандыру секторларының және бағалы қағаздар нарығының) секторының бар болуына тәуелді.

3) Тиісті құқықтық және реттеу базасын құру, оның шеңберінде отандық қаржы нарығында «жасыл» инвестициялардың классикалық құралдарының айналысының тетігі реттелуі тиіс. Бұл ретте «жасыл» қаржыландыруды дамытудың түрлі тәсілдері: гранттар, мемлекеттік кредиттер және кепілдіктер, борыштық міндеттемелер, «қосылуға жасыл тарифтер» (жаңғыртылатын энергияны сату), кредиттік желілер, акционерлік және венчурлық капитал іске қосылуы мүмкін.

4) Экономикалық өсу мақсатына қол жеткізу үшін қаржы секторының және «жасыл» компаниялармен және қоршаған ортаны сауықтыруға бағытталған технологиялармен өзара іс-әрекет етуі өте маңызды (инновациялық қаржы өнімдерін құру, жаңа салалар мен технологияларды қаржыландыру). Осыған байланысты төменкөміртегінің дамуы әкелетін пайда туралы тұтынушыларға, компанияларға және инвесторларға түсіндіру және осы ақпаратты тарату маңызды.

«Жасыл» қаржыны дамытудағы халықаралық тәжірибені ескере отырып, Ұлттық Банктің міндеті шеңберінде «жасыл» қаржыны жасау және одан әрі дамыту негізгі екі бағытта қарастыру орынды болар еді:

1) **Қаржы секторын дамыту:** елдің қаржы реттеушісі ретінде Ұлттық Банктің, мүдделі мемлекеттік органдардың және Қазақстан қаржыгерлерінің қауымдастығының «жасыл» жобаларды кредиттеуді ынталандыру, жаңа банктік өнімдер әзірлеу, банктердің қарыз алушыларына қойылатын талаптарды белгілеу, экономика кәсіпорындарын сақтандырудың тетіктерін әзірлеу, сақтанушы кәсіпорындардың экологиялық және энерготімділік бойынша нормаларды орындауын ескере отырып сақтандыру қызметін дамыту бөлігінде белгілі бір нормаларды қоса отырып, тиісті нормативтік құқықтық базаны құру бойынша бірлескен жұмысын жүргізу. Жаңа «жасыл» қаржы құралдарын ендіру отандық бағалы қағаздар нарығын айтарлықтай белсендіруге және түрлендіруге мүмкіндік береді және экономиканың нақты секторына инвестицияның құйылуына (ішкі және шет) және ұлттық экономиканың бәсекелестік қабілетін арттыруға ықпал ететін болады.

«Жасыл» қаржы нарығын дамытуға ынталандыру үшін қажетті транспаренттілікті арттыру үшін Carbon Disclosure Project сияқты корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік шеңберінде қосымша шаралар немесе БҰҰ отандық инвестицияларының қағидаттары (UN Principles for Responsible Investment) қажет [14]. Осыған байланысты мемлекеттік емес бағалы қағаздардың эмитенттерімен мемлекеттік емес бағалы қағаздардың эмиссиясын тіркеген кезде эмитенттерге қойылатын талаптарды белгілеу бөлігінде де, сондай-ақ кейін жүргізілетін мониторинг барысындағы да жұмысының маңыздылығы артады.

2) **Ақша-кредит саясатын қалыптастыру:** Ұлттық Банктің мүдделі мемлекеттік органдардың өкілдерін тарта отырып зерттеу жұмыстарын және үлгісін жасауды одан әрі жетілдіру бойынша қызметін жалғастыру арқылы, оның ішінде «жасыл» экономиканың өсу үлгісін әзірлеу бойынша жұмыстар (негізгі экологиялық шектеулерді және «жасыл» жобалардың тиімділігін ескере отырып ІЖӨ болжам жасау). Осы зерттеулер өз кезегінде, инфляцияны және ақша ұсынысын қоса алғанда негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерге болжам жасау үшін Ұлттық Банктің монетарлық үлгілерінде қолданылуы мүмкін.

Оның үстіне, Ұлттық Банк экономиканың нақты секторы кәсіпорындарына жүргізетін мониторингі шеңберінде кәсіпорындардың қоршаған ортаны қорғау қағидаларын және энергия тиімділігін сақтау, нақты сектор кәсіпорнының шаруашылық-қаржылық қызметі нәтижесіне экологиялықтың, энергия үнемдеудің ықпалына бағалау жүргізу көзқарасынан және кәсіпорындарды санаттар, дәреже бойынша ықтимал бағалау (мысалы, Қытай тәжірибесіне ұқсас «жасылдан» бастап «қараға» дейін) мақсатымен кәсіпорындардың рейтингілік бағалау жүйесін әзірлеу орынды болар еді.

Біздің елде «жасыл» экономиканы ендіру және «жасыл» қаржыны дамыту әлемдік экономиканың өсуінің бәсеңдеуі, сондай-ақ Қазақстан Республикасының 2050 жылға қарай барлық энергияның 50 пайызын «жасыл» есебінен, яғни жаңғыртылған энергия көздері

есебінен өндіру өршіл ұзақмерзімді міндетін іске асыру аясында экономикалық өсудің жаңа нүктесін іздестіруге сөзсіз ықпал ететін болады.

Әдебиеттің тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 30 мамырдағы № 577 жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдама;
2. Low Carbon Green Growth Roadmap for Asia and the Pacific, FACT SHEET, <http://www.unescap.org/sites/default/files/28.%20FS-Green-Finance.pdf>;
3. Worldwatch Institute, United Nations Environment Programme (UNEP), 2009;
4. OECD, <http://www.oecd.org/dataoecd/52/33/43844950.pdf>;
5. «2010 G20 Toronto Summit Final Compliance Report», Prepared by: Netila Demneri, Sarah Ellis, Mila Khodskaya, Ivana Jankovic and Jenilee Guebert, University of Toronto G20 Research Group and Mark Rakhmangulov and Yuriy Zaytsev, University Higher School of Economics (Moscow) G8 Research Centre, November 14, 2010 (www.g20.utoronto.ca/analysis/2010toronto-101114.pdf);
6. <http://www.uncsd2012.org/>;
7. «Соглашение по климату подписано, что дальше? Мы на этом не остановимся», Посол Франции в России Жан-Морис Рипер, <http://kommersant.ru/doc/3087479>, Коммерсант.ru, 2015;
8. World Bank, Baietti A. et al. (2012) Green Infrastructure Finance: Leading Initiatives and Research;
9. IPCC, Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change - Summary for Policy Makers, 2014;
10. Б.Б. Рубцов, И.А. Гусева, А.И. Ильинский, И.В. Лукашенко, С.А. Панова, А.Ф. Садретдинова, С.М. Алыкова, Финансовый Университет при Правительстве Российской Федерации, «Зеленые финансы» в мире и России», Москва, 2016 жыл;
11. <http://www.greeninvestmentbank.com/>;
12. osnovnye-cherty-i-rezultaty-parijskoi-klimaticheskoi-konferentsii-oon;
13. Securities and Exchange Commission, Request for Public Opinion Document on the Establishment and Management of Carbon Fund , Bangkok, Government of Thailand, 2011;
14. «Environmental lending in EU Eastern Partnership countries», EaPGREEN, 2014;
15. <http://www.damu.kz/>;
16. <http://www.inform.kz/ru/kazakhstan-podpisal-parizhskoe-soglashenie-po-klimatu>.